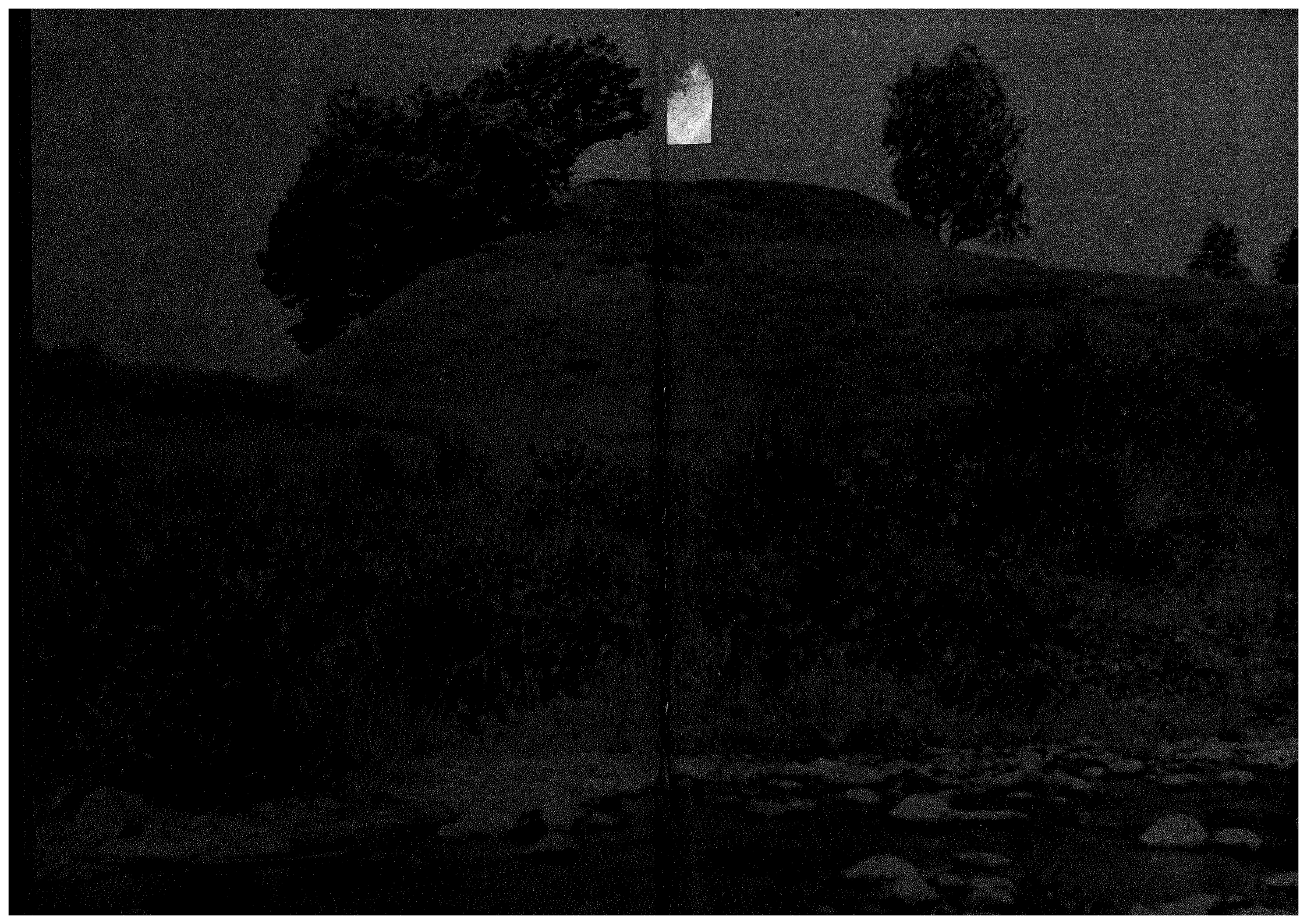

Lietuvių etnogenezė

LIUVOS TSR
TAUTU DRAUGYSTES ORDINO
MOKSLU AKADEMIJOS
ISTORIJS INSTITUTAS

Lietuvių etnogenezė

VILNIUS MOKSLAS 1987

Redaktorių kolegija:

LTSR MA narė korespondentė R. Volkaitė-Kulikauskienė
(atsakingoji redaktorė), akad. prof. J. Jurginis,
akad. prof. V. Mažiulis, filol. m. dr. A. Vanagas

Autoriai

- Pratarmė — R. Volkaitė-Kulikauskienė
I skyrius — J. Jurginis — 1; A. Vanagas — 2; A. Tautavičius — 3; G. Česnys — 4
II skyrius — V. Mažiulis — A1; R. Rimantienė — A2, B2; A. Vanagas — B1; G. Česnys — A3, B3
III skyrius — V. Mažiulis — 1; A. Tautavičius — 2 a, c; R. Volkaitė-Kulikauskienė — 2b; G. Česnys — 3
IV skyrius — E. Gudavičius — 1; A. Tautavičius — 2a, c, d; R. Volkaitė-Kulikauskienė — 2b; G. Česnys — 3
V skyrius — E. Gudavičius — A1; R. Volkaitė-Kulikauskienė — A2, C1; A. Tautavičius — A3, B1; Z. Zinkevičius — B2, C2; A. Vanagas — C3; G. Česnys — C4
VI skyrius — E. Gudavičius — 1; Z. Zinkevičius — 2; R. Volkaitė-Kulikauskienė — 3; G. Česnys — 4
VII skyrius — R. Volkaitė-Kulikauskienė — 1, 2b; E. Gudavičius — 2a; Z. Zinkevičius — 3; G. Česnys — 4

VII. Lietuviai XIII—XIV amžiuje

1. Lietuvos valstybės susidarymas

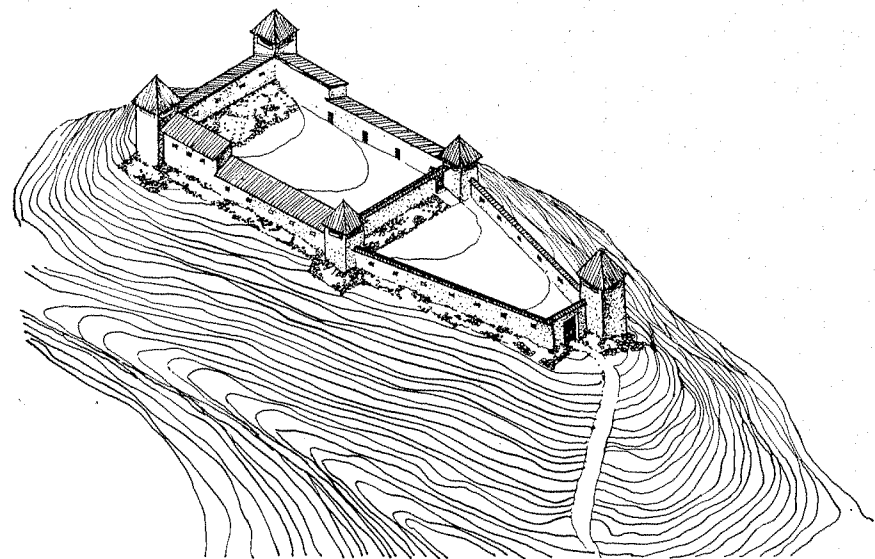
Valstybė — svarbiausia klasinės visuomenės politinės sistemos organizacija, per kurią valdoma visuomenė ir saugoma jos ekonominė bei socialinė struktūra (1, p. 40). Kitais žodžiais tariant, tai klasiinei visuomenei būdingas socialinis-politinis organizmas (2, p. 35). Tad savaime kyla klausimas, kada Lietuvoje susiformavo klasinė visuomenė. Apskritai jos ištakų reikia ieškoti išsivysčiusios pirmykštės bendruomenės struktūroje. Kadangi karinės demokratijos laikotarpis yra paskutinis pirmykštės bendruomenės etapas, tai jis ir sietinas su klasiinės visuomenės šaknimis (3, p. 262). Jau buvo kalbėta apie ryškią IX—XII a. visų ūkinio gyvenimo sričių pažangą (žr. p. 184). Ji neabejotinai veikė ir visuomeninių santykių raidą. Kadangi Lietuva — nuo seno agrarinis kraštas, tai, augant gamybinėms jėgoms, neišvengiamai formavosi feodaliniai santykiai. Socialinės diferenciacijos požymių aptinkama jau IX—X a., tačiau jie ypač išryškėja XI—XII amžiuje. Archeologijos šaltiniai rodo, kad II tūkstantmečio pradžioje socialinė diferenciacija tapo daug gilesnė, kad, augant socialinei nelygybei, vis labiau didėjo išnaudojimas (3, p. 260—270). Diduomenės ir tam tikros bendruomenės dalies santykiai darosi išnaudotojiški. Juo didesni pavienių diduomenės narių valdomi žemių plotai, juo didesnė jų ekonominė ir socialinė galia.

Lietuvos valstybės susidarymą yra išnagrinėjęs V. Pašuta (4). Remdamasis rašytiniais šaltiniais apie prūsus ir lietuvius, jis nurodo vidines ir išorines priežastis, dėl kurių susikūrė Lietuvos valstybė. Jos susidarymo aktą autorius aiškina kaip dėsningą ūkinio ir visuomeninio šalies gyvenimo, jos tarptautinės padėties pasikeitimų rezultatą. Mindaugo, kaip Lietuvos žemių suvienytojo, vaidmuo atsiduria antrame plane, juo labiau kad valdžios sutelkimas vieno asmens rankose dar neįrodo, jog valstybė yra susikūrusi.

Valstybės susidarymas — ilgas ir sudėtingas procesas. Lenkų istorikas H. Lovmianskis skiria tris pagrindinius etapus: 1) iki-valstybinė organizacija, paremta giminine santvarka; 2) ankstyvojo valstybingumo organizacija, kurioje pastebima aiški tendencija telkti valdžią vienoje rankose; 3) tikroji organizacija. Svarbiausiu valstybingumo kriterijumi čia laikomas valstybinio aparato funkcionavimas (5, p. 14). Šis skirstymas remiasi vien išorinėmis žymėmis, tačiau jos atspindi visuomenės vidinius pakitimus. Valstybinė organizacija paprastai turi remtis valdančiąja klase, kuri Lietuvoje išsiskyrė jau XI—XII amžiuje. Matyt, šie šimtmečiai sutampa su H. Lovmianskio išskirtu antruoju valstybės susidarymo etapu, kai Lietuvoje pradeda ryškėti valstybingumo pradai. Trečiasis etapas — tikroji organizacija — atitiktų XIII a., kai jau turime susiformavusią funkcionuojančią Lietuvos valstybę.

Nors galioja bendri dėsniai, atskirų valstybių susidarymo procesas yra buvęs nevienodas. Čia didelį vaidmenį atliko ne tik vidiniai, bet ir išoriniai veiksniai. Ir Lietuvos valstybės kūrimesi pastebima tam tikrų savitumų. Tai lėmė to meto kaimynystė. Pvz., vakariniams, ypač Lietuvos pajūrio, rajonams tam tikrą įtaką galėjo turėti Gotlando sala, kur politinę organizaciją sudarė bendruomeninės federacijos, atstovaujamos turtingesnės diduomenės viršūnių (6, p. 150—151). Todėl vakarinių sričių gyventojų žemaičių ir kuršių visuomeninė struktūra skyrėsi nuo latgalių, žiemgalių ir aukštaičių. Žemaičiai ir kuršiai pagal savo politinę santvarką iš esmės buvo junginiai, galima sakyti bendruomenių federacijos, kurioms vadovavo keletas vyresniųjų, o latgalių, žiemgalių, aukštaičių visuomeninė ir politinė santvarka rutuliojosi kitaip: čia valdžią paėmė pavieniai kunigaikščiai (6, p. 148—149). Rusai tuo metu turėjo daugybę kunigaikščių, valdančių pagal tam tikrą hierarchiją. Matyt, iš čia plaukė įtaka į rytų Lietuvą, kur tuo metu jau buvo įsigalėję pavieniai kunigaikščiai. Ryškų pavyzdį duoda Volynės kronika. 1219 m. tarp išvardytų kunigaikščių 5 aukštaičių kunigaikščiai vadinami vyresniaisiais, kiti — jaunesniaisiais, t. y. smulkesniais kunigaikščiais. Neatsitiktinai kaip tik aukštaičių krašte išsiskyrė vyresnieji kunigaikščiai: Zvinbudas, Daujotas, Dausprungas, Mindaugas ir Vilikaila. Socialinė diferenciacija čia vyko sparčiau negu vakarų Lietuvoje. Kylant stambesniems žemvaldžiams, čia atsirado daugiau smulkių, nepajėgių ūkių, priklausančių nuo pirmųjų. Matyt, kaip tik tuo galima paaiškinti faktą, kad Lietuvos valstybės centras formavosi rytų Lietuvoje — tiesioginėje kaimynystėje su rytų slavais. Šitokią išvadą paremia lietuviškų trikampio pjuveno lydinų paplitimas Lietuvoje. Jų daugiausia tarp Vilniaus, Kauno ir Alytaus, t. y. toje pačioje teritorijoje, kur XIV a. antrojoje pusėje—XV a. pradžioje aptinkama lietuviškų monetų lobių. Sutampantis lydinų ir monetų arealo paplitimas patvirtintų, kad kaip

tik čia tuo metu buvo ekonominių ir prekybinių Lietuvos centrų (7, p. 119, pav. 5). Labai svarbus įrodymas yra toje teritorijoje tirti tokie stambūs feodaliniai centrai, kaip Aukštadvario, Kernavės (pav. 35), Maišiagalos, Nemenčinės ir kiti piliakalniai, išlikę XII—XIV a. kultūrinį sluoksnį. Kaip tik čia tirtos ir pačios ankstyviausios — Kauno, Trakų ir Vilniaus — mūrinės pilyės. To-

35 pav. Kernavės pilis (rekonstr. pieš. pagal Mindaugo sosto piliakalnio tyrimus)

dėl neatsitiktinai paskutiniu metu dauguma tyrinėtojų linkę manyti, kad seniausias Lietuvos valstybės centras, kuriame formavosi politinė valdžia, yra buvęs Vilnius.

Gali kilti klausimas, ką bendra su lietuvių etnogeneze turi Lietuvos valstybės susidarymas, juo labiau kad mokslinėje literatūroje ne kartą pažymėta, jog etnis aspektas yra senesnis už socialinį. Tačiau tokia nuomonė laikytina vienašališka. Praktiškai pastebimas abipusis poveikis. Antra vertus, socialinė-ekonominė struktūra skatino etnokultūrinę vienybę. Lietuvos valstybėje atsidūrusios kitos baltų gentys neišvengiamai tapo lituanizuotos. Tik susikūrusioje feodalinėje Lietuvos valstybėje susikristalizavo lietuvių tautybė, kurios ištakos siekia V—VIII amžių. Galutinį jos susiklostymą akivaizdžiai iliustruoja rašytiniai ir archeologijos šaltiniai.

2. Feodalinės lietuvių tautybės susidarymo pabaiga

a. Rašytiniai šaltiniai

Tautybė yra etninė bendrija, užimanti tarpinę padėtį tarp genties ir nacijos, ji būdingiausia vergovės ir feodalizmo formacijoms (2, p. 274—287; 8, p. 967). Vadinas, kalbėti apie galutinį tautybės susiformavimą galima tik susidariusi klasiinei visuomenei. Svarbus yra valstybės vaidmuo, nes tautybė paprastai formuojasi iš atskirų genčių, atsiranda tautybės skyrimo požymių, bet jie lieka ne visai apibrėžti ir ryškūs (2, p. 278—285; 9, p. 968). Lietuvių feodalinė tautybė klostėsi vieno lietuvių genčių komplekso pagrindu, bet tai nekeičia esmės: galutinai ji susidarė tik Lietuvos valstybėje.

Kiek šį klostymąsi palengvino vienoda etninė lietuvių genčių struktūra, tiek šitai kaip tik paslepia konkrečius šio proceso pabaigos požymius, nes genčių kategorijų virtimas tautybės kategorijomis tilpo vis toje pačioje „lietuvių“ sąvokoje, genčių savimonių susiliejimas į tautybės savimonę niekuo nepakeitė „lietuvių“ etnonimo, paliesdamas tik jo realų turinį. Tad mums „išslysta“ tiesioginiai genčių kategorijų nykimo rodikliai.

Bene iškalbingiausias šito proceso netiesioginis rodiklis yra senųjų žemių nykimas arba smulkėjimas. XIII a. Nalšia buvo didelė teritorija, kitą kartą gretinama su Lietuvos (siaurąja prasme) žeme tiek rusų, tiek vokiečių šaltiniuose, o XIV a. šiuo vardu apibrėžiama tik eilinė apylinkė (ne tiek svarbu, ar senosios Nalšios žemės centras, ar jos pasienio ruožas — Noliškis) (9, p. 847; 10, p. 77; 11, p. 105—106¹). Dar XIV a. pradžioje Karšuva kovoja su kryžiuočių pasienio (labiausiai Ragainės) įgulos (12, p. 169, 173, 174). XIV a. pabaigos kryžiuočių karo kelių aprašymuose ji tėra ne per didžiausia apylinkė (vėliau jos vadinamos valsčiais), kurių vos poros mylių atstumas skiria nuo kitų maždaug tokio pat masto apylinkių (13, p. 7—9; 11, p. 55)². XIII a. viduryje minimos Laukuvos ir Kražių žemės (14, p. 334). Laukuvos kryžiuočių karo kelių aprašymas apskritai nemini (13, p. 54—63), o Kražių teritorinio vieneto dydį tuo metu galima suvokti kad ir iš to, jog jie apibūdinami kaip kažkokio bajoro gyvenamoji apylinkė (nekalbant jau apie analogiškus poros my-

¹ „Ad terras has Letwinorum pervenerunt, scilicet Taurage, Vtten, Balnike, Naliske, Sessolen, Videniske, Gedereyten et partem de terra Dubinghen ac Asdubinghen“.

² „Von Grawmanap ist dry mile off die Jure. Von der Jure sint II mile bis zu den Karschowin vnd eyn mile vort in das lant czu Littowin“.

lių atstumus iki kitų „žemių“) (13, p. 58)³. XIV a. šeštajame dešimtmetyje Strypeikiai ir Miežvilčiai minimi kaip Upytei lygiavertės apylinkės (žr. 11 išn. p. 179).

Tokia padėtis yra XIV a. antroje pusėje ar pabaigoje, bet tuo metu ji yra dar neseniai susiklosčiusi. Ta pati Karšuva XIV a. ketvirtajame dešimtmetyje figūroja kaip atskira sudėtinė Lietuvos valstybės dalis greta Aukštaičių, Žemaičių ir Rusų (žr. 10 išn. p. 179). H. Vartbergei 1348 m. Šiaulių žemė dar „laikosi lietuvių“, t. y. reiškiasi kaip atskiras vienetas (11, p. 75)⁴. Vadinas, žemių susmulkėjimo, kartu ir jų susilieimo į klasiinės visuomenės regionus pabaigą reikia datuoti ne anksčiau kaip XIV a. viduriu—trečiuoju ketvirčiu. Visi aptarti požymiai XIV a. leidžia laikyti lietuvių feodalinės tautybės susidarymo pabaiga, kuri ryškėja jau anksčiau pirmojoje pusėje, o maždaug nuo trečiojo ketvirčio galima apie ją kalbėti be išlygų.

Žemaičių žemių konfederacija Lietuvos valstybėje išlaikė savo autonomiją, ir todėl lietuvių tautybės susidarymas įgavo dualistinę formą. Pavienės žemaičių žemės įsiliejo į šią tautybę tiesiogiai, o per jos žemaitiškąją pusę. Apie atskirą žemaičių feodalinę tautybę, žinoma, negalima šnekėti: gyvenimas vienoje Lietuvos valstybėje, suinteresuotumas gyventi joje (labiausiai lemiamas Vokiečių ordino agresijos ir didžiųjų kunigaikščių kompromiso su žemaičių nobilitetu), iš to plaukiantys administraciniai, teritoriniai ir kiti ryšiai darė savo. Tai buvo veiksniai, padėję lietuviškoms žemaičių gentims kartu su rytų lietuvių gentimis virsti viena lietuvių tautybe, neleidę besikonsoliduojančioms žemaičių žemėms sudaryti atskiros žemaičių tautybės, padarę jų integraciją bendra visų Lietuvos žemių integracijos dailimi. T. y. lietuvių tautybė formavosi būtent iš dviejų etninių arealų, tik bendros genetinės šių arealų ištakos ir jų sanglauda vienoje valstybėje lėmė vienos, kad ir struktūriškai dualistinės, tautybės susidarymą. Todėl ir išlygos, keltinos dėl Vytauto rašto imperatoriui Zigmantui politinių motyvų, taikytinos šiam arealiniam lietuvių tautybės dualizmui, o ne genetinės struktūros liekanoms.

Šitokia arealinė struktūra būdinga ne vien feodaliai lietuvių tautybei. Gal ne mažiau ryškus Čekijos ir Moravijos, Didžiosios ir Mažosios Lenkijos, žemutinės ir aukštutinės Vokietijos, Svealando ir Getalando, Valachijos ir Moldavijos, pagrindinės Vengrijos ir seklerių dualizmas.

³ „Wil man abir von Aswee czu Crasyen, do Girstawt wonet, do wil Maze von Rangnit furen vnd ist von wese czu Crasyen III mille vulle lant czu herin gnu; von Crasyen czu Passel ins lant II 1/2 mile wedir czurucke“.

⁴ „Idem eodem anno die Valentini terram Sauliam cum castris totaliter devastavit, licet esset populosa, eo quod adherere videbantur Letwinis et in prosperis eorum eos iuvare censum aliaque dando“.

Lietuvių tautybės susidarymo pabaigoje į ją įsiliejo ir kelių nelietuviškų baltų genčių komponentai. Visų pirma žemaičiai užvaldė kuršių teritoriją šių dienų šiaurės vakarų Žemaitijoje. Jau 1348 m. įrašė B. Hionekė Mažeikius laiko Žemaitijos dalimi (11, p. 66)⁵. Galbūt tokį požiūrį pirmiausia lėmė Mažeikių politinė priklausomybė, bet asimiliacija tuo metu neabejotinai vyko. Jos rezultatas — mūsų dienų šiaurės žemaičių tarmės arealas (15, p. 446). Antras lietuvių asimiliuotas nelietuviško baltų etnoso pakraštys buvo sūduvių teritorija šių dienų Užnemunėje ir dar toliau į pietus. Dalį jotvingių valdė jau Mindaugas (14, p. 334⁶, 437—438⁷). Nors ir patyrę didelių nuostolių, kažkiek gyventojų Sūduvoje išliko iki pat karų su kryžiuočiais pabaigos (16, p. 29—31; 17, p. 97—99). Tai rodo tiek išsilaikęs dvibalsis *ei* Užnemunės toponimikoje, tiek priebalsių *d—g* ir *t—k* kaita jos tarmėse (19). Kaip matyti iš XVI a. vidurio šaltinių, kur užfiksuotas anksčiau žinomų vietovardžių jotvingiškių formų lietuviškas tarimas, šiuos plotus tuo metu lietuviai jau buvo asimiliavę (20, p. 179). Be šio ištisinio masyvo, sūduvių substratas įsiliejo į lietuvių tautybę ir atskirais pabėgėlių nuo kryžiuočių (12, p. 146) kaimais (Dainavos pietų Lietuvoje) (21).

Dviem kanalais — ištisiniu teritoriniu masyvu (šių dienų Joniškio ir Zagarės apylinkės) bei pabėgėlių kaimais — lietuvių tautybę papildė ir žiemgaliai. Tik pabėgėliams čia priklausė lemiamas vaidmuo, nes XIII a. pabaigoje istorinės Žiemgalos teritoriją paliko didelė jos gyventojų dalis (10, p. 260—269). XIV a. kronikos mini jų kaimus centrinėje Lietuvoje, o kryžiuočių karo kelių aprašymai — net valsčių Žemaitijoje (12, p. 189; 13, 63⁸). Panašiai pasakytina ir apie skalvius bent pradiniu (iki XIV a. imtinai) jų asimiliacijos laikotarpiu. Skalviai irgi traukėsi nuo kryžiuočių į Lietuvą, kur XIV a. šaltiniai mini jų kaimus, beje, liudydami jų lietuvejimą (12, p. 148; 11, p. 458⁹, 703¹⁰). Skalvių teritorinio masyvo pakraštys įėjo į Lietuvos valstybę, bet jis buvo labai nukentėjęs per karus su kryžiuočiais, ir todėl pradiniu skalvių asimiliacijos laikotarpiu lemtingiausias buvo skalvių pabėgėlių substratas. Tačiau XV a. į kryžiuočių valdomą

⁵ Die jüngere Livländische Reimchronik des Bartholomäus Hoeneke 1315—1348. Leipzig, 1872. S. 36—37.

⁶ „Deynowe medietatem... Weyze totum, aliud Weyse totum“.

⁷ „Denowe tota... exceptis quibusdam terrulis scil. Sentane, Dernen et Cresmen, et villa, quae Gubiniten dicitur, cum tribus villis in Welzowe, quas nostro dominio reservamus“.

⁸ „von dem flise Ante V mile in das lant czu Semegallen, das ist allis gut wek, von Semegallen will man czu Wedukkelen“.

⁹ „eo tempore Kynstud ordinaverat 150 Lithwanos de villa Scholowen vulgariter pro custodia viarum“.

¹⁰ „Von Sabalost hat man czwu myle bis Skalewo, do wonen ouch die Schalwen die czu Rangnith wurden gefangen, von eyne dorffe czu dem andern als rum weg; abir do ist eyn flies vnd heist Pellessa“.

skalvių teritoriją persikėlė kažkiek lietuvių valstiečių. XVI a. tik lietuvius joje ir matome. Vadinas, tuo metu vyko antrasis skalvių substrato įsiliejimas į lietuvių tautybę; dabar jau ištisa skalvių teritorija pritapo prie jos. Nepaprastai lengvas pritapimas rodytų, jog skalviai buvo artima lietuviams baltų gentis. Beje, ji buvo pripažinusi Mindaugo valdžią (14, p. 438). Galbūt ir negalima skalvių laikyti lietuvių gentimi, tačiau yra aišku, kad kryžiuočiai nutraukė natūralų jos susiliejimą su lietuvių genčių kompleksu. Bet vėliau jis vėl vyko ir baigėsi pačioje ordino valdomoje teritorijoje, tik jau dabar lietuvių tautybei asimiliuojant išlikusią skalvių gentį.

Į lietuvių tautybę įsiliejo ir prūsų bei nadruvių pabėgėliai (12, p. 132, 147—148). Barčių valsčius žinomas dar XVII a. (22, p. 72—88). Nadruviai — artima skalviams gentis, taip pat pripažinusi Mindaugo valdžią (14, p. 334). Neabejotinai XIV a. buvo asimiliuoti sėlių likučiai (jei tai dar neįvyko XIII a.). Visų pirma tai tebuvo atskiri etniniai intarpai ištisiniame lietuvių etnoso masyve. Juos lengvai asimiliavo, kiekybinė lietuvių persvara neleido reikštis būdingesniems asimiliuojamųjų reliktais. Esmės čia nekeičia nedidelių teritorijų asimiliavimas Kuršo, Žiemgalos, Sūduvos ar Skalvos pakrastyje. Antra, šiame procese susidūrė jau kokybiškai aukštesnės struktūros lietuvių etnosas, intensyviai virstantis feodoline tautybe (buvo praėję bent šimtas metų nuo lietuvių žemių konfederacijos susidarymo), su padrikomis gentinės struktūros grupėmis. Taigi reikia kalbėti ne apie lygiaverčių gentinių komponentų sąveiką, o apie gentinio elemento atplaišų įsiliejimą į tvirtai organizuotą lietuvių etninę struktūrą.

b. Archeologijos duomenys

Apie galutinį lietuvių tautybės susikristalizavimą kiek šviesos įneša ir archeologijos šaltiniai, nors dabar jie vaidina jau daugiau pagalbinį vaidmenį. Tačiau tam tikros prielaidos vis dėlto praverčia, ypač derinamos su rašytinių šaltinių žiniomis.

Nuo XIII a. ir ypač XIV a. archeologijos šaltiniai jau nebe tokie gausūs ir įvairūs. Tiesa, dar dauguma piliakalnių, kuriuose stovėta stambių feodalų pilių, išlaikė XII—XIV a. kultūrinį sluoksnį, galingus įtvirtinimus, aptinkama gausių tam laikotarpiui būdingų radinių, tarp kurių vyrauja žiestoji banguotinė keramika, kaulai, geležiniai plačiaašmeniai kirviai, rečiau pasitaiko ginklų, pentinių su žvaigždute, skustuvų ir kitų buities reikmenų. Etniniu požiūriu jie mums maža ką gali duoti, nors itin krinta į akis didelis radinių suvienodėjimas. Labai įdomus reiškinys, kurį norėtume pabrėžti, yra tai, kad bemaž visuose to laikotarpio kultūrinuose sluoksniuose randama nedidelių lietuvių žalvarinių apskritų

XIII a. pabaigai—XIV a. skiriamų segelių. Jų rasta ir Aukštadvario piliakalnyje, ir Nemenčinės, Maišiagalos, Kernavės bei kitų piliakalnių kultūrinuose sluoksniuose. Sprendžiant iš formos ir vienodo dydžio, atrodo, kad buvusi jau masinė gamyba. Vadinasi, tie sričių skirtumai, kurie anksčiau išryškėdavo iš papuošalų formų, ornamento ir kitų savitumų, dabar aiškiai niveliuojasi. Dirbiniai, ypač papuošalai, jau ne tokie įvairūs kaip ankstesniais laikotarpiais.

Tyrimams, kada susidarė lietuvių tautybė, bene vertingiausios medžiagos duoda laidojimo paminklai. XIII a. tiek laidosena, tiek įkapėmis jie labai artimi XII a. paminklams (iš esmės sunku atskirti), o nuo XIV a. pastebima didelių pasikeitimų. Visų pirma vienodėja jų išorė: išnyksta rytų Lietuvoje buvę pilkapiai, ir visoje Lietuvoje paplinta plokštiniai kapinynai, kurie, norint atskirti nuo ankstyvesniųjų, dažnai vadinami senkapiais. Antras labai svarbus reiškinys — atsisakoma mirusiųjų deginimo ir pereinama prie inhumacijos. Suprantama, svarbų vaidmenį čia suvaidino krikščionybės įvedimas Lietuvoje (1387 m. Aukštaitijoje ir 1413 m. Žemaitijoje). Tačiau tikriausiai būta ir kitų veiksnių, nes, pvz., žemaičiai iš esmės ir anksčiau laidojo nedegintus mirusiuosius (žr. ankstesnį skyrių). Antra vertus, iš dalies galėjo turėti poveikį ir kaimynai, kur mirusiųjų deginimo papročio buvo atsisakyta gerokai anksčiau. Kremacija buvo laikoma pagonybės simboliu. O ilgiausiai Lietuvoje išsilaikiusi pagonybė, to meto supratimu, buvo traktuojama kaip atsilikimo požymis. Inhumaciją atnešė nauja krikščioniškoji ideologija, bet tarp jos ir senosios pagoniškosios vyko ilga kova. Kiek Lietuvoje buvo įsitvirtinusi kremacija, matyti iš to, kad dar XIV a. ir net XV a. pradžioje kai kada mirusiuosius degindavo. Sudeginti buvo didieji Lietuvos kunigaikščiai Algirdas su Kęstučiu. Tad šimtmečiais susiklosčiusios tradicijos dar ilgai gyvavo. Ir nors pamažu pereita prie inhumacijos, senąsias tradicijas atspindėjo įkapių dėjimas. Dar XVI a. kapuose randame įkapių.

Informacijos apie to laikotarpio laidoseną davė tirti XIV—XVI a., kai kurie net XVIII a. senkapiai — kaimo kapinaitės su jose palaidotais valstiečiais. Turime daugiau kaip šimtą tirtų senkapių bemaž iš visos Lietuvos, išskyrus gal tik pajūrio ruožą ir Nemuno žemupį. Ypač daug jų kasinėta centrinėje Lietuvoje (Kėdainių, Kauno, Panevėžio raj.), jos šiaurėje (Akmenės, Šiaulių, Mažeikių raj.), rytų Lietuvoje (Anykščių, Utenos, Kupiškio ir kt. raj.) ir Užnemunėje. Vakarų Lietuvoje senkapių žinoma iš Plungės, Telšių ir kt. rajonų. Tokia plati geografija leidžia palyginti atskirų sričių kapinynų medžiagą. Archeologiškai įdomiausi XIV—XVI a. pirmosios pusės kapinynai, nes XVI a. antrojoje pusėje įkapių jau beveik nededama.

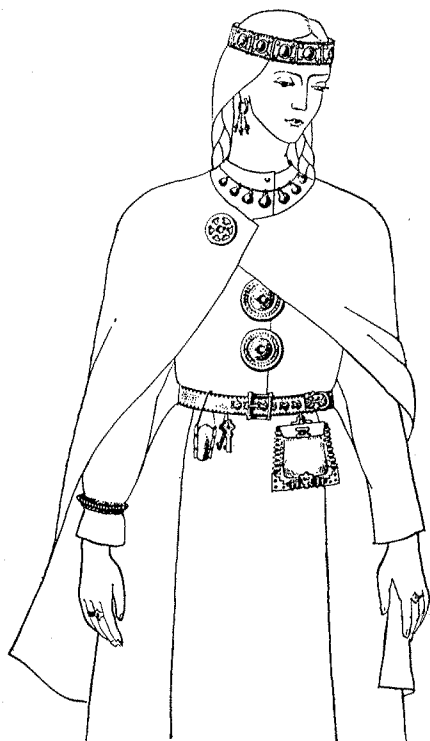
Į akis krinta labai svarbus dalykas — visų paminklų gana vienodos ir palyginti neįvairios įkapės. Į vyrų kapus dėta geležinių

kirvių, peilių, skiltuvų, galastuvų, odinių piniginių ar kapšelių, diržų ar dažniau tik jų sagčių. Gerokai rečiau pasitaiko ginklų — ietigalių ir tik vienas kitas kalavijas (Krūminiai, Varėnos raj., Jakštaičiai, Šiaulių raj.), bemaž nerandama papuošalų, išskyrus žiedus.

Moterų kapuose, atvirkščiai, vyrauja papuošalai. Jau gana rečiau pasitaiko žalvarinių antkaklių vien vytu arba dažniausiai pintu lankeliu. Jų randama tik XIV a. kapuose. Vėliau antkakles pakeičia įvairios aparvos. Tą patį būtų galima pasakyti ir apie žalvarines apyrankes: XIV a.—XV a. pradžioje jomis dar gana plačiai puošiasi, o vėliau jau tampa nemadingos. Jos taip pat vytu, pintu lankeliu. Dar vartotos žalvarinės skardos apyrankės į cilindrėlių suvyniotais galais, taip pat ir užsegamos kaištuku. Matyt, tiek antkaklės, tiek apyrankės imitavo tuo metu didikų nešiotas puošnias sidabrines pintines antkakles, apyrankes bei seges, pažįstamas mums iš XIII—XV a. pradžios lobijų. Gausiausiai pasitaiko segių. Moterų kapuose vyrauja apskritos skardinės, XIV—XV a. kartais dar vartotos pasaginės, o XV—XVI a. ypač mėgtos apskritos ažūrinės segės, kuriomis susedavo skepetą ir apskritai viršutinį drabužį. Kaklo aparvas sudarydavo iš įvairiai komponuojamų žvagučių, kryželių (Narkūnai, Utenos raj.). Kai kuriose kapinaitėse surinktos ištisos žiedų kolekcijos. Žiedai daugiausia užkeistais galais paplatintu, kartais tiesiog rombiniu viduriu, kuris dažnai padengtas įvairiais raštais, tiksliau — ženklais. Matyt, taip imituodavo signetinius didikų žiedus. Tuo laikotarpiu jau pasitaiko žiedų dažniausiai su stiklo akutėmis. Išnyksta metaliniai apgalviai, taip mėgti IX—XII a. merginų. Šių galvos papuošalų žinoma vienas kitas iš Rumšiškių, Kauno raj., Skrebinų, Jonavos raj., Griežės, Mažeikių rajono. Matyt, žalvarinius apgalvius pakeitė austinė ar pintinė raštuota juosta. Atsirado naujas papuošalas — auskarai, kuriuos imta nešioti vietoj anksčiau mėgtų antsmilkinių. Kartais aptinkama metalu apkaustytų odinių diržų (Rumšiškės), bet daugiausia drabužį jau sujuosdavo austine juosta. Iš kitų moterų kapuose randamų daiktų minėtini žalvariniai, greičiausiai simboliniai raktai, verpstukai, nedideli smeigtukai galvos apdangalui prie plaukų prisegti, žalvarinės segės marškiniams susegti, adatinės, kapšeliai ir kt. (pav. 36).

Abiejų lyčių vaikų kapuose randama peilių, monetų, piniginių. Monetos padeda gana tiksliai datuoti kapus. Ankstyvuosiuose XIV—XV a. kapuose ypač dažnai pasitaiko lietuviškų pinigėlių su Gedimino stulpų-stiebių vartais vienoje pusėje ir ietigaliu bei kryžiumi (Kęstučio) arba su vytimi (Vytauto) — kitoje. Skiriami 4 ankstyviausių lietuviškų monetų tipai (35).

Anksčiau kultūrinėms sritims skirti ypač svarbios buvo papuošalų ar net kai kurių darbo įrankių bei kitų buities reikmenų formos, o dabar, kaip matome, jos, galima sakyti, vienodos visoje Lietuvoje. Sritiniai skirtumai, aišku, negalėjo visai išnykti, tik

36 pav. XIV—XV a. mergaitė (rekonstr. pieš. pagal Rumšiškių kapinyną)

archeologai sunkiai juos įžiūri, nes, metaliniams papuošalams tampant nemadingiems, tuos skirtumus daugiau atspindėjo audinių spalvos bei raštai. Tačiau, kita vertus, toks materialinės kultūros suvienodėjimas reiškia atskirų etninių sričių konsolidaciją, kurią dar labiau skatino susiformavusi Lietuvos valstybė. Tad archeologijos duomenys paremia istorikų teiginį, kad lietuvių tautybė galutinai susikristalizavo XIV amžiuje.

3. Kitų baltų genčių įsiliejimas į lietuvių tautybę. Substrato reikšmė lietuvių tarmių formavimuisi

I

Nuo VII a., kai prasidėjo ryškesnė centrinio baltų arealo diferenciacija, iki XIII a., iš kurio turime rašytinių šaltinių, lietuvių kalbos vartojimo plotas gerokai kito. Deja, apie tą kitimą nedaug ką žinome. Nebuvo tas plotas stabilus ir vėliau, XIV—XV amžiuje. Tuo metu kitimą didele dalimi lėmė Lietuvos valstybės susidarymas bei plėtimasis. Kaimyninių baltų genčių teritorijos pakraščiai, ypač mišriai su lietuviais gyvenami, priklausę Lietuvos valstybei, ilgainiui sulietuvėjo. Taigi šiuo laikotarpiu vyko intensyvus giminiškų genčių ir jų kalbų konsolidacijos Lietuvos valstybėje procesas, palikęs ryškių pėdsakų lietuvių vardyne ir apskritai

kalboje, nemaža prisidėjęs prie mūsų dabartinių tarmių susiformavimo.

Siaurinėje centrinio baltų arealo dalyje finų substrato bei įtakos sukeltos kalbinės inovacijos bangos, kad ir gerokai nusilpusios, pasiekė ir lietuvių kalbos ploto pakraščius. Tos inovacijos lietuvių kalbą pasiekė per kaimynų baltų, ypač latvių, kuršių ir žiemgalių, kalbų tarpininkavimą. Jų substratas turėjo didelę reikšmę pakraštiniams lietuvių tarmėms formuotis, labiausiai dabartinei žemaičių tarmei, kiek mažiau šiaurinėms vakarų aukštaičių (šiauliškių) ir rytų aukštaičių šnektoms.

Pietuose ir pietvakariuose lietuviai iš seno ribojosi su vadinaujamųjų vakarų baltų—prūsų ir jotvingių—gentimis, kurių kalba, lyginant su centrinio arealo baltų, buvo mažiau pakitusi. Archaiška vakarų baltų kalba veikė lietuvių kalbą archaizuojamai. Taigi iš pietų į lietuvių kalbą spinduliavo visai kitokio pobūdžio įtaka negu iš šiaurės bei šiaurės vakarų. Dėl archaizuojamo jos poveikio lietuvių kalba, vartojama arčiau prūsų bei jotvingių gyventos teritorijos ir toje teritorijoje, išlaikė archaiškiausią struktūrą. Taip formavosi dabartinė mūsų pietinė vakarų aukštaičių tarmė, įskaitant ir buv. Prūsų Lietuvos šnektas. Tam tikru mastu tai liečia ir pietų aukštaičius. Iš šio krašto kilusi mūsų bendrinė kalba suteikė lietuvių kalbai apskritai labai archaiškos kalbos aureolę.

Po šių bendrų pastabų smulkiau aptarsime lietuvių kalbos ploto kitimą ir paribių lietuvių santykius su kiekviena baltų gentimi atskirai.

Vakaruose lietuviai iš seno ribojosi su kuršiais. Dėl stiprios finų įtakos kuršių kalba turėjo gana ryškiai skirtis nuo lietuvių. Kurėjo kuršių—lietuvių kalbinė riba, galima spręsti iš XIII—XV a. dokumentų, kuršių kalbos palaikų vietovardžiuose bei dabartinėje žemaičių tarmėje ir archeologijos mokslo duomenų.

XIII—XV a. dokumentų duomenys gana prieštaringi. Paprastai remiamasi nukariautos Kuršių žemės dalybų tarp vyskupo ir Ordino dokumentais (ypač 1253 m. aktu), pagal kuriuos visas Baltijos pajūris nuo Kuršių marių iki dab. Latvijos TSR sienos XIII a. viduryje priklausė kuršiams. Rytuose Kuršių žemės turėjusios siekti maždaug iki Veiviržėnų, Rietavo, Luokės, Kuršėnų, Papilės. Tačiau kadangi aktus rašiusiems vokiečiams labiausiai rūpėjo nukariauto krašto administracinės-politinės sritys, o ne jų sričių gyventojų etninė priklausomybė ar jų kalba, tai remiantis vien šiais dokumentais, vesti ano meto etnografinę bei kalbinę ribą būtų gana rizikinga. Dar mažiau mūsų reikalui patikimi vėlesni dokumentai, rašyti vykstant įnirtingoms kovoms tarp Lietuvos ir Vokiečių ordinų. Juk vokiečiai iš visų jėgų stengėsi sujungti abiejų Ordinų valdas kuršių gyventu Baltijos pajūrio ruožu, o lietuviai iš paskutiniųjų siekė sutrukdyti jiems. Buvo

kovojama ne tik ginklu, bet ir diplomatinėmis priemonėmis. Ilgoje politinėje kovoje Lietuvos valdovai stengėsi įrodyti, kad Baltijos pajūris priklauso Lietuvai ir vokiečių pretenzijos į jį nepagrįstos. Esant tokiai padėčiai, dokumentų formulavimams dažnai turėjo įtakos politiniai motyvai. Tai mažina tų dokumentų patikimumą. Neišeistina iš akių ir tai, kad kalbinė riba dėl nuolatinių kovų ir vietos gyventojų nykimo negalėjo būti nei ryški, nei stabili.

Patikimesnis šaltinis — vietovardžių su kuršių kalbos ypatybėmis paplitimo studijos. Kuršių kalba nuo lietuvių labiausiai skyrėsi dvibalsiu *ei* vietoj lietuvių *ie* (bent mums rūpimose pietinėse tarmėse: a), afrikatomis vietoj mūsų minkštųjų *k, g* (b), sargiaisiais priebalsiais *s, z* vietoj žvarbiųjų *š, ž* (c), trumpųjų *i, u* platinimu (d), kai kuriomis priesagomis ir priešdėliais (e). Šios ypatybės gana gerai atspindimos senųjų dokumentų ir dabartiniuose Kuršių žemės vietovardžiuose, pvz.:

a) *Leypiaseme* 1253 m. — dab. *Lieplaukė* prie Telšių, *Lėipaičiai* Veiviržėnų apyl., up. *Leitā* Graumenos intakas (lietuviškai būtų *Lie-*, plg. *Lietāukā* Neries intaką);

b) *Letzime* 1253 m. — dab. *Lekėmė* Plungės raj., *Sveñcelė* prie Priekulės < bal. **Svenkelē* (plg. pr. *Swenkitten*), *Cecklis* 1253 m. kuršių srities pavadinimas (plg. up. *Keklīs* Garliava), up. *Cedvė* Ylakiai (plg. *Kēdilēs* pieva Skuodas), up. *Čiāuša* Kurtuvėnai (plg. *Kiaūš-kalnis* Seda), *Ilze* 1253 m. — dab. up. *Ilgė* prie Platelių, *Zelende* 1253 m. — dab. *Gelindėnai* Plungės raj., *Zegere* 1253 m. < kurš. **Dzeg(e)re* — dab. *Gegrėnai* Varduvo apyl., *Zesele* 1253 m. < kurš. **Dzesale* — dab. *Gėsatai* Skuodo raj.;

c) *Sate-purwe* 1439 m. — dab. *Sātės* Skuodo raj., *Vesete* 1253 m. — dab. up. *Viešėtė* Ventos intakas, *Wieswe* 1253 m. — dab. *Viešvėnai* Telšių raj. (up. *Viešvė*), ež. *Āpusinas* Viduklė (plg. ež. *Apušē* Sirvintos), *Birsine* 1253 m. — dab. *Biržuvėnai* Luokės apyl., *Grese* 1253 m. — dab. *Griežė* Pikelių apyl., *Sansugale* 1253 m. — dab. *Žgštūgalas* Telšių raj., *Sarde* 1253 m. — dab. *Žarėdė* Klaipėdos raj., *Sare* 1253 m. — dab. *Žarėnai* Telšių raj., *Zabikai* Papiulės apyl. (plg. *Žabjė* Pasvalio raj.);

d) *Pomenie* 1253 m. vietovė prie Minijos upės, plg. dab. *Pāminijai* (paplatėjęs *i* dokumente žymimas *e* raide);

e) Vietovardžiai (ypač oikonimai) su kuršių kalbai būdingomis priesagomis *-(a)ng-* ir *-al-* (su pastarąja ir bendriniai žodžiai) dabar paplitę iš esmės visame žemaičių tarmės plote. Užfiksuoti keli vietovardžiai, turintys kuršių kalbai būdingus priešdėlius: *Ab-lingā* prie Endriejevo, *Em-bare* 1253 m. — dab. *Im-barē* prie Salantų, *Em-piltē* 1253 m. — dab. *Senoji I-piltis* prie Laukžemės.

Iš pateiktų duomenų matyti, kad kuršiškų vietovardžių esama ne tik XIII a. šaltiniuose nurodomoje kuršių žemėje, bet ir toliau

nuo jos, bemaž visame dabartinės žemaičių tarmės plote. Tai verčia manyti, jog kažkada čia visur turėjo būti kuršių etnoso.

Tokią išvadą iš esmės patvirtina ir žemaičių tarmės duomenys. Šioje tarmėje, ypač jos šiaurės vakaruose, aptinkamas ryškus kuršių kalbos substratas. Atkreiptinas dėmesys į dvibalsius *ei, au* vietoj *ie, uo*. Šios ypatybės rytinė izofona maždaug sutampa su kuršių rytų riba, vedama pagal XIII a. šaltinius. Taigi greičiausiai pro čia turėjo ilgą laiką eiti kalbinė kuršių—lietuvių riba. Žemaičių tarmėje yra ir žodžių su *ei* (ne šiaurės žemaičių *ei*) vietoj aukštaičių *ie*, kurie gali priklausyti chronologiškai ankstesniam kuršių substrato sluoksniui, pvz., *greibti* „griebti“, *priekālas, preikatas* „priekalas“, *preimenē, preiminē* „priemenė“. Šie žodžiai paplitę bemaž visame žemaičių tarmės plote ir vietomis net už jo (gali būti pernešti). Pasitaiko ir priešingų pavyzdžių: žodžių su *ie* (šiaurės žemaičių *ei*) vietoj laukiamo *ei*, atsiradusių dėl hiperkorekcijos, pvz., *kiēsti* „keisti“, *šviēsti* „šveisti“ ir kt. Tai rodo buvus intensyvius kuršių—lietuvių kalbinius kontaktus bei dvikalbystės periodą. Iš konsonantizmo srities nurodytinai intensyviais kuršių—lietuvių kontaktais bei dvikalbyste tepaaiškkinamas minkštųjų *k, g* painiojimas su afrikatomis (a) ir žvarbiųjų *š, ž* — su sargiaisiais *s, z* (b), pvz., a) *čiōbrinti* // *kiōblinti* „pamažu, nerangiai eiti, vilktis“, *čiūpelis* // *kiūpelis* „apsileidėlis“, *sučiūžes* // *sukiūžes* „ištižes“, *džiugėti* // *giūgyti* „mušti, trunkyti“ ir kt.; b) *kūmstis, kūmstē* // *kūmštis, plēksnē* // *plēkšnē* „tokia jūrų žuvis“, *šilkas* // *šilkas, skuŕlis* // *škuŕlis, skrābalas* ir kt. Variantai su afrikatomis ir sargiaisiais priebalsiais labiausiai paplitę žemaičių tarmės šiaurės vakaruose, bet pasitaiko ir kitur.

Iš kitų žemaičių fonetikos ypatybių, kurios gali būti susijusios su kuršių substratu, nurodytinos šios: afrikatų kaitmeniniuose skiemenyse vengimo tendencija — stipriausia šiaurės vakaruose ir silpstanti einant į pietus bei rytus; trumpųjų balsių *u, i* platinimas bei virtimas *o, e* — sena ypatybė, apimanti daugelį žemaičių, išskyrus pietryčių dalį; kirčio atitraukimas iš galūnės ir skirtingas priegaidėjimas užliejo bemaž visą žemaičių tarmės plotą ir silpnėja pietryčių link.

Kuršių kilmės leksika paplitusi beveik visoje žemaičių tarmėje, tačiau gausiausia šiaurės vakarų dalyje. Bemaž visame žemaičių tarmės plote vartojami deimutyvai su kuršiams būdinga priesaga *-al-* (vietomis stipriai stumiami atitikmenų su *-el-*, belikę tik atskiruose posakiuose, kartais su pakitusia reikšme), pvz., *krūmālis* „krūmelis“, *daržālis* „darželis“ ir kt. Iš kitų kuronizmų dar nurodytini *cūrulis, cyrulys* „vieversys“, *kālis* „akmuo“, *pjlē* „antis“, *pūrai* „kviečiai“. Nors atskiri žodžiai galėjo ilgainiui paplisti didesniame plote (*zuikis* tapo net bendrinės lietuvių kalbos turtu), vis dėlto didelė jų koncentracija žemaičių tarmės šiau-

rės vakarų ir vidurinėje dalyje rodo praeityje čia buvus ypač intensyvių kuršių—lietuvių kalbinių kontaktų.

Archeologai kuršiams skiriamų materialinės kultūros elementų (jie ne visuomet lengvai išryškinami) irgi daugiausia randa dabartinės žemaičių tarmės šiaurės vakaruose. Pvz., Lietuvos TSR archeologijos atlaso duomenimis (23, žemėl. 8), kuršiški kapinynai paplitę iki Dovilų (į pietryčius nuo Klaipėdos), Medingėnų (netoli Žarėnų), Mažeikių.

Aptarti duomenys rodo, kad kuršių buvimo pėdsakų daugėja einant iš pietryčių į šiaurės vakarus, arčiau Baltijos jūros ir Kuršių marių, kur kuršiai gyveno ilgiausiai. Turime konstatuoti jų etnoso užimamo ploto laipsnišką traukimąsi iš rytų į vakarus ir ypač į šiaurės vakarus, kartu ir lietuvių kalbos plitimą ta kryptimi. Matyt, ankstyvojoje baltų kalbinės diferenciacijos epochoje tam kalbiniam vienetui, kuriame formavosi būdingosios kuršių kalbos ypatybės, tam tikrą laiką priklausė bemaž visas dabartinės žemaičių tarmės plotas ir vakarų aukštaičių ruoželis prie Kuršių marių. Tačiau gana anksti turėjo prasidėti kaimynų lietuvių infiltracija. Jos senumą, be kita ko, rodo kuršių vietovardžių *Lecime, *Dzegere, *Veisete, *Zansūgale (plg. 1253 m. akto *Letzime, Zegere, Vesete, Sansugale*) dabartiniai lietuviški atitikmenys *Lekėmė, Gegrėnai, Viešėtė, Zasūgala(s)* su senesniaisiais priebalsiais *k, g, š, ž*. Daug kur, ypač pakraščiuose, matyt, ilgą laiką buvo gyvenama mišriai. Būta ilgalaikės ir intensyvios kuršių—lietuvių dvikalbystės. Čia visur lietuvių kalba plito panašiai kaip latvių kalba Livonijoje, tik sąlygos plitimui buvo dar palankesnės, nes šis plotas ilgainiui įėjo į lietuvių sukurtos valstybės teritoriją.

Per vokiečių invaziją (XIII a. viduryje) daug kuršių žuvo, nemaža jų tada išsikėlė iš savo žemių arba buvo prievarta iškelti kitur. Tai liudija gausūs vietovardžiai su *Kurš-*, išblaškyti po visą Latviją, Lietuvą ir dar toliau. Lietuvoje tokių vietovardžių yra ne tik vakaruose, bet ir rytuose, pvz., apie Siesikus (čia net upė *Kuršėlė!*), Vadoklius (Panevėžio raj.), Videniškius (Molėtų raj.), Matuizas (Varėnos raj.). Jau per Kuršo žemės dalybas (apie 1253 m.) kuršių sodybos turėjo būti labai praretėjusios. Iš nuolatinių kovų arenos kuršiai bėgo ir vėliau, XIV—XV šimtmečiuje. Įnirtingos kovos ilgainiui šį kraštą pavertė tikra dykra, kuri plačiu ruožu tęsėsi visu Lietuvos ir Vokiečių ordinų pasieniu. Tai buvo visai nusiaubtas kraštas, kurį vokiečių šaltiniai vadino Wildnis „dykra, dykvietė“, lot. solitudo „tuščia vieta“, desertum „apleista, negyvenama vieta“. Toje dykroje nuolatinių vietos gyventojų galėjo išlikti palyginti nedaug. Su vokiečiais kovojantys lietuviai, suprantama, stengėsi čia įsitvirtinti. Bet šiame krašte jų ypač padaugėjo nuo XV a., kai nusilpo vokiečių galybė ir ėmė rimti kovos.

Rytinė senųjų laikų kuršių žemės dalis, matyt, labai anksti su-

lietuvojė. Kad, kuršiams bėgant iš savo tėvynės, čia daug kur jau bemaž vieni lietuviai gyveno, rodo pasitaikantys vietovardžiai su pabėgėlių atneštiniu *Kurš-*, pvz., *Kuršiai* Tytuvėnų apyl., *Kuršūškai* Kelmės apyl., *Kuršai* Užvenčio apyl., miesto vardas *Kuršėnai* ir kt. Į kuršių žemę daugiausia infiltravo lietuviai iš gretimos Zemaičių srities, kurios istorinį branduolį sudarė dabartinės etnografinės Lietuvos vidurio žemuma, plg. vardą *žemaičiai* (t. y. žemų vietų gyventojai). Ilgainiui žemaičių vardas buvo perkeltas į Telšių aukštumas iki pat Baltijos jūros, kurią lietuviai iš esmės pasiekė tik vėliau, kai kuršiai čia galutinai perėjo prie lietuvių kalbos. Atrodo, kad tai turėjo įvykti XVI amžiuje. Yra duomenų, jog paskutinis Kryžiuočių ordino magistras Albrechtas, pasiskelbęs pasauliniu kunigaikščiu, 1544 m. ieškojo kuršiškai mokančio kunigo Rūsės bažnyčiai. Visame Kuršių pamaryje iki pat J. Gerulio ir Chr. Stango aprašytos lietuvių žvejų šnektos (Karklės—Degimų linijos) buvo kalbama žemaitiško tipo šnektą, atsiradusia greičiausiai dėl kuršių substrato. Čia visur ir ypač arčiau Nemuno žiočių pastebėta kuršiškų vietovardžių, tik juos nelengva atskirti nuo latviškų, kuriuos vėliau į šį kraštą atnešė iš Kuršo atsikėlę latviai, vadinamieji kuršininkai, išlikę iki pastarųjų laikų Kuršių nerijoje.

II

Šiaurės vakaruose lietuviai iš seno siekėsi su ž i e m g a l i a i s. Remiantis kalavijuočių šaltiniais, žiemgalių žemės pietinė riba XIII a. ėjo dab. Lietuvos TSR teritorijos šiaurėje maždaug Mūšos upe. Tačiau iš dokumentų neaišku, ar į šiaurę nuo šios ribos XIII a. gyveno vieni žiemgaliai, ar mišriai su lietuviais. Šaltiniuose aptinkame to krašto vietovardžių su specifiniais žiemgalių fonetikos bruožais, būtent, su *š, ž > s, z* (a) ir *ķ, ġ > c, dz* (b), pvz., a) up. *Mussa*—dab. *Mūšà*, up. *Swete*—dab. *Švėtė, Sagara, Sagare*—dab. *Žagārė, Zymel* 1540 m.—dab. *Žeimėlis*; b) up. *Wyltze*—dab. *Vilkijà*. Čia dabar paplitę vietovardžiai su žiemgaliams būdinga priesaga *-uvė*, pvz., upių vardai *Audruvė (Al-druvė), Viřčiuvė* ir kt. Šio krašto lietuvių šnektose pasitaiko *r + priebalsių samplaitkos* anaptiksė, būdinga žiemgaliams, pvz., *sař'gs* „sargas“, *peř'k* „perka“ (Žeimelis ir kt.). Skaistgirio apylinkėse (tarp Žagarės ir Joniškio) yra sumišę priebalsiai *š, ž, ė, dž* ir *s, z, c, dz* (žiemgaliai vietoj *š, ž* turėjo *s, z!*). Iš žiemgalių gali būti paveldėta stipri šio krašto šnektų galūnės redukcija.

Visa tai rodo, kad šiame krašte kažkada tikrai yra gyvenę žiemgaliai. Tačiau jie labai anksti sumišo su lietuviais ir ilgainiui perėjo prie lietuvių kalbos. Jų lietuvejimo procesas greičiausiai prasidėjo dar gerokai prieš kalavijuočių invaziją. Labai senus lietuvių—žiemgalių kontaktus, be kita ko, rodo gretiminės upių vardų formos su *š, ž, ķ, ġ* (lie.) ir *s, z, c, dz* (žiemg.>la.), pvz., *Sešėvė // Sesėve, Švėtė // Svėte, Yslykis // Islīcis, Vegerė // Vedzere*.

Lietuvių mišriai su žiemgaliais per vokiečių invaziją greičiausiai gyventa ne tik pietinėje senosios Žiemgalos dalyje iki dab. Lietuvos ir Latvijos sienos, bet vietomis ir toliau, dabartinėje latvių Žiemgaloje. Taip manyti verčia senųjų dokumentų ir dabartinių lietuvių kilmės vietovardžiai, ypač su priesaga *-išk-*, užfiksuoti apie Bauskę, Duobelę, Mintaują (Jelgavą) ir kitur. Likę Livonijos valdžioje, tie lietuviai ilgainiui sulatvėjo, tik arčiau Lietuvos (ypač apie Bauskę) jų liekanos pasiekė mūsų laikus. Taigi anksčiau, bent apie XV—XVI a., lietuvių kalbos riba buv. Žiemgalių žemėje turėjo eiti kiek į šiaurę nuo dab. Latvijos TSR sienos.

Kalavijuočių nugalėtų Livonijos Žiemgalos gyventojų dalis pasitraukė į Lietuvą. Tuos laikus Lietuvoje primena gyvenviečių pavadinimas *Zemýgala* — 2 kaimai Raseinių raj., senuosiuose dokumentuose vadinami *Зинигола*, *Жымикгола*. Būta to paties pavadinimo ir trečio kaimo apie Ariogalą.

Pietinė Žiemgalos dalis anksti įėjo į Lietuvos valstybę. Lietuvos didieji kunigaikščiai ją valdė, atrodo, nuo pat Mindaugo laikų. Vytenis ir Gediminas oficialiai titulavosi ir Žiemgalos, suprantama, pietinės dalies, valdovais. Čia žiemgalių lietuviškumas XIII—XIV a. turėjo būti gana intensyvus. Antai 1348 m. dokumentas Gedeikonių vietovėje (6 km į rytus nuo Zeimelio) jau randa lietuvius. Tačiau apie tą laiką Lietuvai priklausiusioje Žiemgalos dalyje dar daug kur buvo kalbama žiemgališkai. Taip manyti verčia Gedimino 1323 m. laiškas pranciškonų vienuoliams, kuriame rūpinamasi gauti žiemgališkai mokantį kunigą. Yra duomenų, kad maždaug po šimtmečio (sprendžiama iš 1426 m. dokumento) žiemgalių sritys, priklausiusios Lietuvai, jau buvo visai lietuviškos.

Toliau į rytus nuo žiemgalių lietuviai iš seno siekėsi su sėliais. Sprendžiant iš dokumentų, čia riba buvo dar neryškesnė; matyt, daug kur sėlių ir lietuvių gyventa mišriai. Rašytiniai šaltiniai, ypač Mindaugo 1261 m. aktas (juo Sėlių žemė buvo perduota kalavijuočiams) ir popiežiaus Aleksandro IV 1257 m. raštas, rodo, kad XIII a. pirmojoje pusėje Sėlių žemės riba, prasidėjusi nuo Mūšos upės maždaug prie dabartinio Pasvalio, ėjo apytikriai pro mūsų dienų Palėvenę, Subačių, Svėdasus, Uteną, Tauragnus, Salaką. Maždaug iki šių vietovių tada dar galėjo gyventi sėliai, tačiau daug kur greičiausiai mišriai su lietuviais. Matyt, lietuvių būta ir už šios ribos gerokai toliau į šiaurę, Sėlių žemės gilumoje, galbūt vietomis jų ten net vyrauta. Tai rodo gausūs priesagos *-išk-* vietovardžiai dab. latvių Sėloje apie Alūkštą (la. Ilūkste) ir kitur. Tačiau visas tas kraštas iš tradicijos buvo vadinamas Sėla. Dokumentuose pasitaikantys šio krašto vietovardžiai turi sėlių kalbos bruožų, ypač *š, ž > s, z*, pvz., *Mallaysen* — dab. *Malaišiai* (ofic. *Maleišiai*) Svėdasų apyl., up. *Sattaxen* — dab. *Setekšnā, Ušpol* — dab. *Užpāliai*, up. *Vesinte* — dab. *Vie-*

šintā. Vardyne iki šiol išliko ryškių sėlių kalbos ypatybių, k. a. afrikata *č* (iš sėlių *c*) vietoj minkštojo *k*, pvz., ež. *Čēdasas* (plg. lie. *Kēdiškē*), ež. *Čičirys* (: la. *Ciecere*, lie. būtų **Kikirys*), ež. *Čiāunas* (: lie. *Kiāunas*), *Čivyliai* (: lie. *Kivyliai*), sargusis prie-balsis *z* vietoj žvarbiojo *ž*, pvz., ežerų vardai *Zadūojas* (: lie. *Žādikē*), *Zālvās* (: lie. *Žēlva*), *Zirnajaī* (: lie. *Zirnaī*) ir kt. Dabartiniam Sėlių žemės vardynui, ypač hidronimijai, būdingos priesagos *-aj-* (pvz., *Alm-ajā, Indr-ajā, Kam-ajā, Lak-ajā*), *-uoj-* (*Lazd-uojā, Zad-ūojas...*), *-as-*, *-es-* (*Čēd-asas, Svēd-asas, Zār-asas, Brad-esā, Lauk-esā...*), *-ēt-* (*Baršk-ētā, Drisp-ētā...*), *-ykšt-* (*An-ykštā, Lūd-ykštis...*).

Šio krašto dabartinėms lietuvių šnektoms būdingas labai atviras *e*, linkęs virsti *a*, galbūt sukėles kupiškėnų „dadininkavimą“. Čia visur aptikta nemaža sėliškos kilmės žodžių, pvz., *čeidā* „nerimtas žmogus“ (plg. *keidōti* „prastai eiti, keverzoti“), *čidukē* „kuosa“ (plg. *kiūkē* „t. p.“), *čivylis* „toks paukštis“ (plg. *Kivyliai* „kaimo pavadinimas“), *zelmuō* „šelmuo“ (: *želmuō* „t. p.“), *zliaūkti* „smarkiai tekėti“ (plg. *žliaūgti*), *zliēbti, zleibti* „verpiant ploninti siūlus“ (: *žliēbti* „t. p.“), *znýbtī, znābyti* „žnybti, žnaibyti“, *znýplos* „žnyplės“ ir kt.

Visa tai rodo, kad šiame krašte praeityje gyveno sėliai. Tačiau jie, matyt, anksti, greičiausiai dar prieš kalavijuočių invaziją, ėmė mišti su kalbos požiūriu artimais lietuviais. Tikriausiai todėl kalavijuočiams ir nepavyko pietinės Sėlos įjungti į Livoniją. Greičiausiai jau tada čia sėliai daug kur sudarė tik tam tikras salas. Iš kalavijuočių dokumentų matyti, kad Mindaugas save laikė ir Sėlos, matyt, tik pietinės dalies, valdovu. Čia sėliai turėjo galutinai sulietuviėti greičiausiai dar prieš XIV a. vidurį, nes H. Vartbergės kronika, aprašydama 1373 ir 1375 m. karo žygius, Antazavės, Utenos, Tauragnų apylinkes vadina jau lietuvių žemėmis.

Kaip buvo nurodyta, senojoje Sėlos žemėje mišriai su sėliais lietuviai gyveno vietomis ir už dab. Lietuvos TSR ribų, Ordino valdomoje Livonijoje. Arčiau Lietuvos sienos lietuvių būta gana daug. Ilgainiui jie, kaip ir to krašto sėliai, sulatvėjo, palikę vietos latvių tarmėje nemaža lituanizmų.

Su latgaliais senovėje lietuvių riba ėjo toliau į šiaurę nuo dabartinės Latvijos TSR sienos. Tą ribą nustatyti nelengva. Rašytiniai šaltiniai aiškių duomenų nepateikia. Sprendžiant iš lietuviškų vietovardžių, ypač su priesaga *-išk-*, paplitimo, reikėtų daryti išvadą, kad lietuviai bent kurį laiką gyveno greičiausiai tam tikromis salomis ir mišriai su latgaliais net gana toli dabartinėje rytų Latgaloje. Lietuvių kalbos pėdsakų ypač gausu pietiniame Latgalos pakraštyje iki Dauguvos ir kiek anapus jos, būtent Daugpilio, Kraslavos, net Drisos apylinkėse. Šaltiniai mini lietuvių pilį Naujinį (dokumentuose *Nowenene* Навгини) dešiniajame Dauguvos krante truputį į rytus nuo dab. Daugpilio,

buvusią dar prieš kalavijuočių 1277 m. pastatytą Daugpilį. Netoliese esantis miestelis Izvaltas (la. *Izvaltš, Izvalta*) dar neseniai vietos lietuvių vadintas *Užvalda* (plg. r. Ужвальда, l. *Użwałda*), taigi turėjo lietuvišką pavadinimą. Matyt, čia kažkur šiauriau ir turėjo eiti kalbinė latgalių—lietuvių riba. Tačiau ji greičiausiai skyrė tik kompaktiškai lietuvių gyvenamą plotą nuo latgalių, nes šiaip jau lietuvių kalbos pėdsakų aptinkama ir gerokai toliau už jos rytų Latgaloje, net beveik iki Rėzeknės.

Labai senus latgalių—lietuvių santykius rodo Latgalos lietuvių vartotos vietovardžių formos, pvz., *Kėsys* „la. Cėsis“, *Rėzýtė* „la. Rėzekne (<*Rėzīt-ine / -ene pils)“. Likę Ordino valdose Latgalos lietuviai ilgainiui sulatvėjo, panašiai kaip Lietuvos valstybėje buvę kuršiai, žiemgaliai ir sėliai sulietuvėjo. Yra duomenų, kad į Latgalą lietuviai kėlėsi ir vėliau, ypač po 1561 m., kai Latgala pateko Lietuvos—Lenkijos valdžion.

Tačiau nėra duomenų, kad kalavijuočių nugalėti latgaliai būtų traukęsi į Lietuvą. Beje, Lietuvoje nėra ir vietovardžių su *Latgal-*. Bet su *Latv-* vietovardžių (*Latviai, Latveliai, Latveliškiei, Latviškės, Latvygala*...) yra gana daug ir įvairiose Lietuvos vietose. Daugiausia jų šiaurinėje dalyje, ypač Akmenės, Joniškio, Biržų, Zarasų raj., ir greičiausiai yra susiję su vėlesniais persikėlėliais iš Latvijos.

III

Pietvakariuose lietuviai siekėsi su vakarų baltais prūsais. Senoji prūsų—lietuvių riba kelia nemaža problemų. Duomenys apie ją gerokai prieštaringi. Iš rašytinių šaltinių tą ribą suvaidinti sunku. Kryžiuočiai tvirtino, kad Prūsų žemei priklausiusios visos sritys iki Nemuno. Lietuvos didieji kunigaikščiai, priešingai, Nemuno nelaike lietuvių žemių riba. Antai Mindaugas 1253 ir 1259 m. dovanojimo aktuose Nemuno žemupio sritį Skalvą ir Priegliaus aukštupio sritį Nadruvą traktavo kaip savas žemes. Algirdas ir Kęstutis 1358 m. tvirtino, kad Lietuvaiturinčios priklausyti visos sritys iki Alnos ir Priegliaus upių. Vytautas stengėsi užimti žemes iki Karaliaučiaus, nes jos esą priklausiusios Lietuvai. Jis vienu kartu net reikalavo, kaip savų, visų žemių iki Osos upės (Prūsų žemės vakaruose). Suprantama, šie reikalavimai atspindi Lietuvos valdovų politines pretenzijas, tačiau jos kažkiek turėjo būti susijusios su ano meto etnografinė situacija.

Pradėję nukariauti vakarines Prūsų sritis, kurių gyventojai save vadino prūsais, kryžiuočiai slinko į šiaurės rytus ir visoms užgrobtoms žemėms pavadinti vartojo Prūsų vardą. Kryžiuočius lietuviai sulaike ties Nemunu. Ar čia tada iš tikrųjų ėjo prūsų—lietuvių riba, ar lietuviškai šnekantys žmonės gyveno ir kitoje Nemuno pusėje, tik ten nepajėgė apsiginti nuo kryžiuočių, iš dokumentų neaišku. Vėliau, bent nuo XVI a., lietuvius iš tikrųjų ten

randame. Tada jie gyveno bemaž visoje Skalvoje ir Nadruvoje, išskyrus vakarų pakraščius. Prūsų XVI a. čia nebuvo. Siame krašte, o ne dabartinėje Lietuvos TSR teritorijoje, pirmiausia iškilo ir lietuvių raštų kalba, suklestėjo raštija, gyveno pirmieji mūsų rašytojai, tarp jų ir didysis Kristijonas Donelaitis. Kas buvo tie į pietus nuo Nemuno gyvenę vadinamieji vakarų lietuviai, įnešę esminį indėlį į lietuvių kultūros lobyną— šio krašto autochtonai ar vėlesni atsikėlėliai— tyrinėtojai ginčijasi.

Nemaža aiškumo šiuo klausimu turėtų duoti vardyno (ypač senuosiuose dokumentuose) ir to krašto apskritai kalbos palaikų studijos. Deja, jos dar nepakankamai kruopščiai atliktos, tėra žvalgomojo pobūdžio.

Vokiečių kalbininkas A. Becenbergeris dar prieš šimtmetį daugiausia pagal vietovardžiuose slypinčius prūsų žodžius *garbis, kaimis, ape* ir jų lietuviškus atitikmenis *kalnas, kiemas, upė* nustatė, jog kalbinė prūsų—lietuvių riba turėjusi eiti maždaug Deimenos—Priegliaus upėmis—Alnos žemupiu—Ašvinės ir Angerapės aukštupiu iki Dūbininkų; taigi jis visą istorinę Skalvą ir didžiąją Nadruvos dalį (išskyrus pietus) priskyrė prie lietuviškų žemių. A. Becenbergerio išvesta riba maždaug sutapo su Lietuvos didžiųjų kunigaikščių Algirdo ir Kęstučio 1358 m. nužymėta siena. Su tokiomis išvadomis anuomet sutiko daugelis tyrinėtojų. Ilgainiui susidarė tradicija Vokietijos imperijai priklausiusį Klaipėdos kraštą kartu su nurodytomis buv. Skalvos bei Nadruvos žemėmis vadinti lietuviškomis sritimis, Lietuvos provincija, *Mažąją (arba Prūsų) Lietuvą*.

Į šiaurės rytus nuo A. Becenbergerio nustatytos ribos XIII—XIV a. dėl nuolatinių kovų susidarė didžiulė dykra, kuri tęsėsi net iki Nemuno ir vietomis už jo, o plačiu Baltijos pajūrio ruožu siekė Livoniją. Ta dykra užėmė didžiąją Nadruvos dalį ir visą Skalvą, kur senųjų gyventojų XIII—XIV a. galėjo išlikti nedaug. Ši aplinkybė ir sudarė pretekstą tarp abiejų pasaulinių karų atsirasti vadinamajai kolonizacijos teorijai, pagal kurią į Skalvą ir Nadruvą lietuviai atsikėlė iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tik pasibaigus kovoms, t. y. po 1422 m. Melno ir ypač 1466 m. Torūnės taikos sutarčių sudarymo. Tokia nuomonė ir dabar populiori. Tvirtinama, kad lietuviški vietovardžiai, tarp jų ir su *kalnas, kiemas, upė*, Nadruvoje ir Skalvoje esą vėlyvi, atnešti atsikėlėlių. Suprantama, tolesnės šio krašto vardyno ir kitų kalbos palaikų kruopščios studijos turi duoti patikimesnių duomenų vakarų lietuvių kilmės problemai nušviesti bei prūsų—lietuvių ano meto kalbinei ribai nustatyti.

Reikia pasakyti, kad dėl patikimų šaltinių stokos Skalvos ir Nadruvos vietovardžių studijos nelengvas dalykas. Mat kryžiuočių dokumentuose šio nusiaubto krašto vietovardžių pasitaiko rečiau. Be to, juose lietuviškus elementus nelengva atskirti nuo prūsų, nes čia visi vietų vardai, net ir neabejotinai lietuviškos

kilmės, pateikti su tam tikru prūsišku atspalviu, daugiausia užrašyti iš prūsų lūpų. J. Gerulis, sudarydamas iš XIII—XIV a. dokumentų prūsų vietovardžių rinkinį (24), Nadruvos ir Skalvos sričių apskritai vengė, nes bijojo lietuviškus toponimus pateikti vietoj prūsiškų. Vėliau užfiksuotas šio krašto vardynas jau perdėm lietuviškas. Jį tirti ir jame ieškoti kokių nors prūsų kalbos elementų gerokai trukdo ta aplinkybė, kad šaltiniuose pateikiamos ne autentiškos, bet suvokietintos vietovardžių formos. Svarbiausias lietuviškas šaltinis — V. Kalvaičio sudarytas ir 1910 m. išleistas Mažosios Lietuvos vardų rinkinys (25) — irgi ne visiškai patikimas, nes jame pasitaiko ir dirbtinai „atlietuvinutų“ vietovardžių, be to, netiksliai rašyba, nekirciuoti vardai.

Aptartuose šaltiniuose neabejotinų prūsų kalbos elementų iki šiol rasta nedaug. Jų daugiausia prie A. Becenbergerio nustatytos prūsų—lietuvių skiriamosios ribos ir ypač už jos vakariniame Nadruvos pakraštyje ir pietuose. Kitur jie labai jau reti ir ne visi patikimi. Nurodytini šie aiškesni: up. *Angerapē* Pisos kairysis intakas (pr. *angurgis* „ungurys“, *ape* „upė“), *Auctigirgen* 1312 m. vietovė į pietryčius nuo Labguvos (pr. *aukta-* „aukštas“, antrasis dėmuo lietuviškas *girià*, plg. pr. *median*), up. *Kirsnappe* 1339 m. Deimenos intakas (pr. *kirsnan* „juodas“), *Kalkapiai*, vok. *Kalkappen* Tilžės apyl. kaimas (dėl *-apiai* vietoj lie. *-upiai*), *Mongarbiai*, vok. *Mangarben* Įsruties aps. kaimas (pr. *garbis* „kalnas“), *Pogarbenn* 1472 m. vietovė, kurią linkstama tapatinti su vėlesne *Pogarblauken* į rytus nuo Labguvos (pr. *pa-* + *garbis* „kalnas“), *Stablaukis* Įsruties aps. (pr. *stabis* „akmuo“), *Wayswille* XIV a. dokumentuose dab. *Viešvilė* (dėl *ay, s* vietoj lie. *ie, š*).

Be vietovardžių, svarbus šaltinis turėtų būti ir senųjų dokumentų asmenvardžiai. Deja, juos tirdami, susiduriame su tais pačiais sunkumais, kaip ir tirdami vietovardžius. Senuosiuose dokumentuose jų palyginti nedaug, užrašyti netiksliai, su prūsišku atspalviu. Neabejotinų prūsų kalbos elementų juose apčiuopti nelengva: ištiesai vyrauja tokie, kurie gali būti tiek lietuviški, tiek ir prūsiški. Tai pasakytina ir dėl daugelio R. Trautmano prūsų asmenvardžių rinkinyje prūsiškais laikomų Skalvos asmenvardžių (26, p. 200—204), iš kurių tokiems be didesnės abejonės reikėtų skirti nebent tik *Monawdt* (t. y. **Man-aut-*, antroponimų priesaga *-aut-*, rodos, būdinga tik prūsams), *Sebegaude* (plg. pr. *sebbei* „sau“), *Gayline* (pr. *gaylis* „baltas“), *Kirsnute* (*kirsnan* „juodas“) ir gal dar vieną kitą.

Rytų Prūsijos lietuvių, gyvenusių buv. Nadruvos ir Skalvos srityse, kalboje, fiksuotoje nuo XVI a. antrosios pusės, kokių nors ryškesnių prūsiško substrato elementų taip pat nelengva suvaikyti. Fonetikoje prūsų kalbos įtaka reikėtų aiškinti ploto dalies šnektose pasitaikantį *o* ir *uo* (iš baltų **ā* ir **ō*) sumišimą ir retesnį, daugiausia prie Kuršių marių (kur galimas ir kuršių substratas),

trumpųjų *u, i* paplatėjimą, net virtimą *o, e* (šiaurinėje dalyje prie pat Kuršių marių). Visai nedaug teuzfiksuota šio krašto kalboje leksikos prūsizmų. Juos sunku nustatyti tiek dėl prūsų kalbos paminklų negausumo ir fragmentiškumo, tiek ir dėl buv. Prūsų Lietuvos tarmių bei senųjų raštų leksikos nepakankamo ištyrimo. Substratiniais prūsų žodžiais Rytų Prūsijos lietuvių raštuose galima būtų įtarti nebent tik šiuos: *jāšė, jāš(i)a* „žuvies sriuba, putra, košė“ (plg. pr. *iuse* „mėsos sultinys“; abejotina dėl *š*), *krāgas* „ąsotis, puodelis, taurė“ (pr. *kragis, cragge* — germanizmas), *pāvīrpas* „vargšas, butelninkas, samdinys“, pl. *pavirpaī* „prasti žmonės, liaudis“ (pr. *powīrps* „laisvas“), *ušės* „pogimdyminis (šešių savačių) laikotarpis“ (pr. *usts, uschts* „šeštas“). Bet tai gali būti ir iš kaimynų prūsų pasiskolinta leksika. Iš šio krašto lietuvių šnekamosios kalbos dar galima būtų nurodyti J. Gerulio su Chr. Stangu užfiksuotus žodžius *dūrys* „vartų“ reikšme, o *vařtas* „durų“ reikšme (plg. pr. *dauris* „vartai“, *warto* „durys“). Dar plg. *aūlaukis* „vakarų, pietvakarių vėjas“ (dėl priešdėlio *au-*), *peītois, peitvōs* „pietų vėjas“ (dėl *ei* vietoj *ie*), tačiau šie gali būti ne tik prūsų (jų tekstuose neužfiksuoti), bet ir kuršių skoliniai, ypač turint galvoje jų paplitimo geografiją tolyn į šiaurę Baltijos pajūriu. Aiškia išimtį sudaro J. Bretkūno raštai, kuriuose neabejotinų prūsizmų yra palyginti nemaža. Tačiau jis gimė Bambliuose netoli Frydlando, taigi anapus A. Becenbergerio linijos (Notangoje), jo motina buvo prūsė, ir jis pats mokėjo prūsų kalbą.

Archeologijos duomenimis mums rūpimu klausimu remtis nelengva. Tiek Skalvoje, tiek ir Nadruvoje konstatuojama savita materialinė kultūra, tačiau kuria kalba — prūsų ar lietuvių — šnekėjo tos kultūros kūrėjai, iš archeologijos duomenų neaišku.

Iš viso to, kas buvo pasakyta, ryškėja, jog Nadruvoje (išskyrus pietinę dalį ir vakarų pakraštį) ir didžiojoje Skalvos dalyje (be vakarų pakraščelio) prūsiškų elementų kalbos palaikuose esama visai nedaug. Tačiau vis dėlto yra. Tai verčia daryti išvadą, kad kažkada senovėje šiame krašte turėjo būti gyvenama prūsų etnosas. Jo pėdsakų negausumą vargu ar galima aiškinti, kaip neretai daro kai kurie tyrinėtojai, vien tik to krašto nusiaubimu per kryžiuočių—lietuvių kovas, pavertimu dykra. Juk ta dykra tęsėsi ir toliau į šiaurę Baltijos pajūriu, buvusioje Kuršių žemėje, kur, kaip matėme, kuršių kalbos elementų išliko palyginti daug. Taigi turėjo būti dar kažkokių kitokių priežasčių, dėl ko Nadruvoje ir Skalvoje menkai išliko prūsų kalbos elementų.

Mums atrodo, kad Nadruvoje ir Skalvoje prūsų etnosas iš seno, dar gerokai prieš vokiečių invaziją, kalbos požiūriu buvo stipriai nutolęs nuo kitų prūsų, netekęs specifinių prūsų kalbos ypatybių. To krašto kalba, matyt, buvo labai priartėjusi prie lietuvių kalbos, tapusi savotišku pereinamuoju tarp vakarų baltų (prūsų) ir rytų baltų (lietuvių) idiomu. Kad čia iš tikrųjų būta

didelės lietuvių kalbos įtakos, be kita ko, rodo ir dviejų pirmųjų prūsiškų katekizmų pratarmė, kurioje teigiama, jog prūsai apie Vėluvą (net už Skalvos ir Nadruvos, prie pat Notangosl) savo akcentu krypsta į lietuvių kalbą.

Labai seni ir intensyvūs prūsų bei lietuvių kontaktai matyti iš abiejų kalbų leksikos palyginimo. Juk lietuviams prūsų leksika apskritai yra gerokai artimesnė negu latvių, nors prūsų kalba priklauso vienam, o latvių ir lietuvių — kitam baltų arealui. Ypač intensyvūs kontaktai turėjo būti išsiplėtoję prūsų—lietuvių pasienio srityse Nadruvoje ir Skalvoje, kurios greičiausiai jau nuo gana senų laikų buvo mišriai — prūsų ir lietuvių — gyvenamos. Kitaip neįmanoma būtų paaiškinti dokumentuose užfiksuoto šio krašto bemaž ištisai lietuviško vardyno. Sunku patikėti, kad visą tą vardyną per palyginti trumpą laiką būtų sukūrę „ateiviai“. Labiau tikėtina, jog čia nuo senų laikų greta prūsų gyveno ir lietuviai. Tiek vieni, tiek ir kiti turėjo šnekėti labai supanašėjusiomis kalbomis.

Suprantama, kalbų sąveika turėjo būti abipusė. Iš tikrųjų būta stiprios ir prūsų kalbos įtakos lietuvių kalbai. Kaip jau buvo nurodyta, ji turėjo aiškiai archaizuojamą pobūdį. Tačiau ta įtaka dar nepakankamai iširta, dar tik pradėdama tirti. Matyt, lietuvių kalboje yra nemaža ir prūsų kalbos skolinių, tik dėl mūsų žinių apie prūsų leksiką (jos tik nedidelė dalis paminkluose užfiksuota) fragmentiškumo sunku juos atskirti nuo senų lietuviškų veldinių. Lietuvių kalbos prūsizmai tebėra neištirti. Dėl geografijos (paplitimas Paprūsėje) ir struktūrinio sutapimo su prūsų kalbos atitikmenimis tyrinėtojai (V. Mažiulis ir kt.) senais prūsizmais linkę įtarti, pvz., šiuos lietuvių kalbos žodžius, vartojamus dabar arba vartotus už Prūsų Lietuvos ribų: *alvas* „alavas“ (pr. *alwis*), *brizgilas* „kamanos, apinasris“ (pr. *brizgelan*), *brūkis* „smūgis“ (pr. *brokis*), *būtas* „namo“ reikšme (pr. *buttan* „t. p.“), *dūmšlė* „raukšlė, nelygumas“ (pr. *dumslē* „pūslė“), *grambuolys*, *grambuolė* „toks vabalas“ (pr. *gramboale* „vabalas“), *kešslas* „toks geležinis įrankis“ (pr. *kersle* „dviašmenis kirvis“), *krākė* „juodasis garnys, juodoji meleta“ (pr. *cracco*, parašyta *cracto* „t. p.“), *kriaušė* „toks vaismedis, jo vaisius“ (pr. *crausy* „kriaušės medis“, *crausios* „kriaušės vaisiai“), *lyšė* „lysvė“ (pr. *lyso*), *malūnas* (pr. *malunis*), *pýdyti* „sunkiai tempti, nešti“ (pr. *pidimai* „nešame“), *plėškė* „pakinktai“ (pr. *pleske*), *prusnà* „snukis, burna, lūpos“ (pr. acc. sg. *prusnan* „veida“), *saliūbas* „sutuoktinis, santuoka“ (pr. acc. sg. *sallūban* — polonizmas), *savaitė* (pr. *sawayte*), *vapsà* „vapsva“ (pr. *wobse*). Greičiausiai per prūsus lietuvių kalbą pasiekė ir senieji germanizmai *alūs*, *yla*, *medūs*, *šarvas*.

Glaudų prūsų ir lietuvių kalbų ryšį lėmė ne tik sena kaimynystė, bet ir intensyvūs vėlesni kontaktai tiek buvusiose Prūsų žemėse, tiek ir pačioje etnografinėje Lietuvoje. Nuo kryžiuočių in-

vazijos gelbėdamiesi bėgo į Lietuvą daug prūsų. Antai Ipatijaus metraštyje rašoma, kad 1276 m. pabėgėliai prūsai atvykę pas Traidenį ir jis juos apgyvendinęs Gardine, dalį — Slonime. Nemaža prūsų atsikėlė į Lietuvą ir vėliau, ypač Kęstučio laikais, kai vyko labai įnirtingos kovos tarp Ordino ir Lietuvos. Vėlesni šaltiniai bene daugiausia mini bartų genties atbėgėlių gyvenvietes Gardino srityje. Čia, prie Pelesos upės, XV a. buvo net atskiras Bartų valsčius (Бортская волость). XVIII a. minima ištisa Bartų seniūnija, užėmusi gana didelį plotą, gyvenamą, matyt, ne vienių palei Nemuno vidurupį, Neries žemupį ir prie Merkio. Lietuvių kunigaikščiai atleido juos nuo lažo ir kai kurių kitų prievolių, tačiau bartai turėjo statyti tiltus. Tiltų statyba ir remontas buvo pagrindinė bartų prievolė Lietuvos valstybei, sakytume, jų profesija. Mat jie buvo geri šios srities specialistai. Todėl juos ir įkurdino specialiai prie didžiųjų pietų Lietuvos upių, arti svarbiausių persikėlimo per jas vietų. Matyt, bartai bus suvaidinę reikšmingą vaidmenį ano meto Lietuvos karinėje strategijoje. Sprendžiant iš gyvenviečių *Baščiai*, *Bartėliai* ir kt. pavadinimų, bartų buvo apgyvendinta ir kitur Lietuvoje. Tokių pavadinimų yra arba buvo, pvz., apie Vilnių, Ašmeną, Širvintas, Ukmergę, Zarasus, Panevėžį, Šaukėnus ir kitur.

Be bartų, Lietuvoje buvo nemaža ir kitos prūsų genties — skalvių — atsikėlėlių. Minėtoje pietryčių Lietuvos Bartų seniūnijoje iš 4 valsčių vienas vadinosi Skalvių vardu. Prie Rodūnios skalviai minimi jau XIV a. šaltiniuose: Jogailos 1387 m. privilegijoje ir kryžiuočių 1385 m. karo kelių aprašymuose. Paskutiniajame šaltinyje nurodoma, kad tarp Rodūnios ir Užbalių (Zabolotės) apgyvendintus skalvius lietuviai buvo paėmę į nelaisvę prie Ragainės. Kryžiuočių metraštininko V. Marburgiečio žiniomis, 1365 m. Kęstučio ir Algirdo pajėgoms prie Ragainės pasidavę (metraštininko didžiam apgailėstavimui) į nelaisvę net apie 800 skalvių, kuriuos lietuviai išsivedę „ad patriam“. Iš kryžiuočių šaltinių matyti, kad Lietuvoje buvo dar ir kita skalvių kolonija (netgi ankstesnė) kažkur prie Nemuno į vakarus nuo Nevėžio žiočių. Greičiausiai tokių kolonijų būta ir daugiau, nes šaltiniuose, pvz., minima kažkokia Skalva prie Šalčininkų ir Ditvos upės.

Rodūnios apylinkių kaimo vardas *Pamedė*, br. Помедь leidžia įtarti, jog čia kažkada galėjo būti prūsų pamedėnų genties atbėgėlių.

Kaimų vardai su Prūs- (*Prūsėliai*, *Prūsiskės*, *Prūsokaĩ*...) yra paplitę įvairiose Lietuvos vietose, bet daugelis jų gali būti ir nesusiję su senaisiais prūsais, nes jiems pradžia galėjo duoti vėlesni persikėlėliai iš Rytų Prūsijos.

J. Ochmanskio nuomone, dėl kryžiuočių invazijos Lietuvoje atsidūrusių vakarų baltų (prūsų kartu su jotvingiais) turėję būti ne mažiau kaip 5000. Toks jų antplūdis anais laikais, žinoma, ga-

lėjo palikti ir tam tikrų pėdsakų atskirų vietų lietuvių kalboje, ypač ten, kur jų susitelkė daugiau. Manytina, kad jie bus prisidėję prie pietryčių Lietuvos šnektose aptinkamų substratinių kalbos elementų išlikimo.

Bemaž du šimtmečius trukusiose įnirtingose lietuvių kovose su kryžiuočiais, suprantama, daug senųjų Nadruvos ir Skalvos gyventojų (šnekėjusių labai supanašėjusiomis prūsų, lietuvių, šiaurės vakarų pakrastyje ir kuršių tarmėmis) žuvo arba pasitraukė tolyn nuo kovų arenos. Ordino valdose iš senųjų gyventojų daugiausia šansų turėjo išlikti tik sutikę krikštytis. Kiti slapstėsi dykros gilumoje — iš esmės niekieno žemėje. Čia jie vertėsi medžiokle, bičių kopinėjimu, žvejyba, šienaudavo girios pievose, lydimoose pasisėdavo javų. Kad ir kaip ten būtų, senosios nadruvių ir skalvių (kuria kalba jie bešnekėtų) sodybos dėl kovų turėjo būti labai praretėjusios, bet ne visai išnykusios. Pati dykra negalėjo likti be gyventojų, nes tuo atveju nebūtų įmanomas senųjų vietovardžių, tarp jų ir minėtų prūsiškos kilmės, perimamumas. Iš kryžiuočių šaltinių lyg ir atrodytų, jog nadruviai per tuos karus išnyko jau XIII a. (bet greičiausiai tada jų buvo tik labai sumažėję), o skalvių likučiai, šaltiniuose gana griežtai skiriami nuo prūsų ir lietuvių, matyt, daugiausia besišliejė prie Ragainės ir Tilžės pilių, minimi dar net XVI a. dokumentuose.

Pasibaigus karams, dykros plotus imta apgyvendinti. Matyt, pirmiausia viešumon iškilo, drįso išlįsti iš savo slaptaviečių čia išlikę senieji gyventojai, girios žmonės. Jiems dabar nebegrėšė mirtis, bet tik mokesčių mokėjimas. Todėl nuo šiol jie ėmė figūruoti Ordino administracijos dokumentuose. Greit dideliuose dykros plotuose atsirado įvairių naujakurių tiek iš Ordino, tiek iš Lietuvos valdų. Matyt, grįžo ir dalis senųjų pabėgėlių. Žodžiu, girios plotai buvo natūraliai apgyvendinami, o ne vyko kokia „kolonizacija“. Ir senųjų girios gyventojų, ir naujai įsikūrusiųjų įpėdiniai šnekėjo ta pačia iš prūsų substrato išaugusia lietuvių kalba, laikėsi tų pačių papročių, tad visais atžvilgiais buvo vietos žmonės. Jie visi kartu kirto girias, pureno užsigulėjusią žemę, steigė naujas gyvenvietes, taigi kūrėsi savame krašte. Lietuvių infiltracija apgyvendinant dykrą vyko daugiausia iš pakraštinių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sričių, ypač iš Žemaičių. Ordino valdžia į ją žiūrėjo palankiai, nes tuščioms vietoms apgyvendinti trūko kolonistų iš Vokietijos. Į Ordino valdas tada kėlėsi ir Lietuvos valstybėje gyvenę slavai, o pietuose — iš Lenkijos mozūrai. Intensyviau imta keltis XV—XVI a. sandūroje ir ypač po 1525 m., likvidavus Kryžiuočių ordiną. XVI a. pradžioje lietuviai kartu su Ordino valdų pietuose įsikūrusiais lenkais mozūrais vyravo Kryžiuočių valstybėje, abiejų turėjo būti daugiau negu vokiečių.

Dykra buvo apgyvendinama visur, tiek vokiečių, tiek ir Lietuvos valdose. Lietuvių naujakuriai kėlėsi ir į Livonijai priklausiusias

sią dykros dalį, bet čia, patekę į latvišką aplinką, greit susiliedavo su latviais, perimdavo latvių kalbą, papročius, virsdavo latviais. Kas kita buvo Prūsų Lietuvoje. Čia atsikėlėliai, atsidūrę tarp senųjų girios gyventojų lietuvių bei sulietuvėjusių skalvių — nadruvių likučių, tuoj sutapdavo su jais, nes nereikėjo keisti nei kalbos, nei papročių. Pagyvenę kurį laiką, jie tapdavo visai tokiais pat vietos žmonėmis kaip senieji gyventojai. Taigi Mažosios Lietuvos lietuvių jokiū būdu negalima traktuoti kaip kolonistų. Jų negalima lyginti su tikrais kolonistais užkariautojais vokiečiais, atvykusiais į šį kraštą iš Vokietijos ir griežtai besiskyrusiais nuo vietos gyventojų tiek savo kalba, tiek papročiais. Nėra abejonės, kad apie XVI a. vidurį lietuviškai buvo kalbama dideleje Prūsų kunigaikštystės (buv. Kryžiuočių valstybės) dalyje. Nors ir intensyviai tiriama (iš lietuvių pažymėtini V. Vileišio, P. Pakarklio, A. Matulevičiaus ir kt. darbai), šiandien dar negalima tiksliai nustatyti to meto lietuvių kalbos vakarinių ribų. Sprendžiant iš bažnyčių, kuriose tada ir vėliau buvo sakomi lietuviški pamokslai, ištisinis lietuvių kalbos plotas turėjo eiti ne tik iki A. Becenbergerio nustatytos ribos, bet ir gerokai anapus jos. Jį tiksliai nurodyti nelengva. Yra duomenų, kad tada lietuvių kalba buvo vartojama bemaž iki pat Karaliaučiaus, vietomis net Sambijos pusiasalyje, apie Yluvą, net Luką (Lyck, Elk), galbūt daug kur tam tikromis salomis. Pietuose maždaug ties Gerduvos—Nordenburgo—Goldapės—Dūbininkų linija lietuviai suėjo į tiesioginį kontaktą su lenkais mozūrais. Čia plačiu ruožu anuomet bažnyčiose buvo sakomi lietuviški ir lenkiški pamokslai. Vakaruose už Gerduvos—Yluvos—Karaliaučiaus linijos gyveno daugiausia kolonistai vokiečiai ir baigiantys išnykti prūsai, pastarieji ypač Sambijos pusiasalyje. Vokiečių ilgainiui vis daugėjo. Vėliau Rytų Prūsijos lietuviai patyrė didelę vokiečių kalbos įtaką, tačiau ir patys veikė vietinę vokiečių kalbą.

IV

Sunku tiksliai nustatyti ir lietuvių kalbos pietrytinę ribą su prūsams artimomis jotvingių (sūduvių, dainavių) gentimis. Laikui bėgant, ji irgi nebuvo stabili ir griežta. Rašytinių šaltinių duomenimis, ją turėjęs sudaryti Nemunas. Tačiau vakarų baltams būdingų toponimų, ypač hidronimų, randame ne tik Nemuno baseino kairiojoje, bet ir dešiniojoje pusėje. Dėl fonetikos jotvingiams visų pirma skirtini šie pietų Lietuvos vietų vardai:

a) Su *ei* vietoj *ie*: *Deivóniški* prie Vilkaviškio ir *Deivoniški* Kapsuko raj. (plg. *Dievóniškės* Vilniaus raj., *Dievėniškės* Salčininkų raj.), *Lėipalingis* (plg. ež. *Liepālis* Tauragės apyl.), up. *Seinā*, miestelis *Seinaī* (plg. ež. *Siēnis* Aukštadvaris), ež. *Svaitlīngis* (su *ai* vietoj *ei*, plg. *Sviēstrakis* Krakės), *Teizai*, *Teiziniškai* Lazdijų raj. (plg. *Tiēžkiemis* Panevėžio apyl.), ež. *Veisīējis*, miestelis *Veisīejaī* (plg. up. *Viešā* Utena).

b) Su s vietoj š: ež. *Apsingė* Merkinė (pr. *abse* „epušė“, plg. up. *Apušė* Sirvintos), up. *Kirsnà* Kalvarija (pr. *kirsnan* „juodas“), ež. *Pešas* Seirijai (plg. up. *Peršokšnà* Švenčionėliai), up. *Seirà*, ež. *Seirijis*, miestelis *Seirijai* (plg. up. *Seirė* Tauragė), ež. *Svetūs* Daugai (plg. up. *Švėtė* Zagarė), ež. *Svitukas* Onuškis (plg. up. *Svitinys* Pašvitinys).

c) Su z vietoj ž: ež. *Azāgis* Leipalingis (plg. up. *Ažagis* Seduva), *Bėrznikas* miestelis Seinų krašte (plg. *Bėržininkai* Ignalinos raj.), *Gaižiakalnis* Simno apyl. (plg. *Gaižė* Viduklė), *Jiėznas* (plg. up. *Jėžesta* Joniškėlis), ež. *Zėlva*, up. *Zėlvė* Vievis (plg. *Zėlva* Ukmergės raj.), up. *Zervyna* Lazdijai, *Zerovnos* kaimas Varėnos raj. (plg. *Zerovnas* pieva Keturvalakiai).

Dėl leksikos jotvingiškais laikytini, pvz., šie vietovardžiai: ež. *Gāiliekas* Seirijai ir *Gāilintas* Merkinė (pr. *gaylis* „baltas“), *Garbus* kalnas Merkinė (pr. *garbis* „kalnas“), up. *Pentà* Sintautai, *Pentūtė*, *Pentālė* Lukšiai (pr. *pintis*, *pentės* „kelias“), up. *Sasnà*, miestelis *Sasnavà* (pr. *sasins* „zuikis“), ež. *Stabingis* Seinai (pr. *stabis* „akmuo“).

Iš pateiktų pavyzdžių matyti, kad Nemuno dešinėsios pusės jotvingiškų vietovardžių formantai bei daryba niekuo nesiskiria nuo Nemuno kairiosios pusės, kur jie tik dažnesni. Visame šiame plote labai paplitę vietovardžiai su jotvingiams būdinga priesaga *-ing-*, pvz., *Nedingė*, *Pilvingis*, *Pašilingė*, *Garbingiai*... Čia visur daug vietovardžių su kirčiuota galūne *-ūs*, pvz., *Alytūs*, *Spindžiūs*, *Zebriūs*...

Jotvingių kalbos palaikų pietų Lietuvos vietovardžiuose sutinkame maždaug iki Kauno—Žiežmarių—Vievio—Šalčininkų linijos. Taigi iki čia kažkada, matyt, buvo jotvingių genčių junginiui priklausęs vakarų baltų etnosas.

Archeologai taip pat jotvingiams skiriamų pilkapių randa tiek į vakarus, tiek į rytus nuo Nemuno, maždaug iki Kruonio, Klėriškių (abu Kaišiadorių raj.), Rusakalnio-Laičių (Trakų raj.), Kalesninkų (Šalčininkų raj.) apylinkių (23, žemėl. 8, 9). Tad nėra abejonės, kad senovėje Nemunas nėra buvęs skiriamoji riba tarp vakarų baltų ir lietuvių.

Dabartinėse pietų Lietuvos šnektose aptikta nemaža tokių kalbos ypatybių, kurios sietinos su jotvingių substratu. Ryškiausia iš jų yra priebalsių š, ž ir s, z neskyrimas, abiejų painiojimas, dažniausiai š, ž virtimas s, z. Ši ypatybė labiausiai paplitusi apie Kabelius (į pietryčius nuo Druskininkų), bet pasitaiko dar apie Musteiką (Marcinkonių apyl.), Pelesą (prie Rodūnios Baltarusijos TSR) ir vietomis kitur. Jotvingiškų elementų, be abejo, ieškotina ir pietų Lietuvos šnektų leksikoje, tačiau ji tebėra neištirta, jotvingiški relikvai nesuregistruoti.

Jotvingiai, šnekėję greičiausiai lietuviams artimesniu negu prūsai (išskyrus skalvius ir nadruvius) vakarų baltų dialektu, šiaurėje anksti sumišo su lietuviomis. Lietuvos valstybei priklausiusioje

teritorijos dalyje jie greit sulietuvėjo. Gelbėdamiesi nuo kryžiuočių po 1283 m. galutinio pralaimėjimo, į šį kraštą atbėgę kiti jotvingiai rado jau lietuvišką aplinką. Jotvingiai ne kartą bėgo į Lietuvą. Kryžiuočių kronikininkas P. Duburgietis net trim atvejais 1280—1283 m. mini jotvingių pasitraukimą į Lietuvos ir Rusijos žemes. Žinoma, kad paskutinis jotvingių vadas Skurdas 1283 m. paliko kryžiuočių nusiaubtą tėvynę ir persikėlė į dešinią Nemuno krantą, į Lietuvą. Taip lietuviškoje jotvingių žemės dalyje atsirado kaimų, vadinamų *Dainavomis* — vienos iš jotvingių gentinio junginio sričių pavadinimu. Jotvingių pabėgėlių buvo ir kitur Lietuvoje, ne tik pietryčių dalyje. Antai šaltiniuose minimi Semeliškių apylinkėse gyvenantys sūduviai (1375 m.). Plg. vietovės pavadinimą *Jadzvingų kapai* prie Padubysio (gali būti vėlesnės kilmės).

Kryžiuočių pavergtas jotvingių kraštas buvo labai žiauriai nusiaubtas: sodybos išdegtos, žmonės ištremti į kryžiuočių valdomo krašto gilumą, daugiausia į Sambiją. Nesitikėdami išsilaikyti jotvingių žemėje (kryžiuočių pilys buvo toli vakaruose, o lietuvių čia pat prie Nemuno), kryžiuočiai šį kraštą pavertė dykra, kuri turėjo saugoti nuo netikėtų lietuvių puolimų. Bet ta dykra, kaip ir kitur, nebuvo visai be gyventojų. Joje slapstėsi krikštytis nenorėję jotvingių likučiai, lietuviai statėsi tam tikrų įtvirtinimų. Ilgainiui nurimus karams ir šiam kraštui atitekus Lietuvai, dykra buvo apgyvendinta. Į ją kėlėsi tiek lietuviai, tiek ir Lietuvos valstybėje gyvenę rytų slavai (baltarusių protėviai), o iš pietvakarių, nuo Lenkijos pusės, — mozūrai. Į apgyvendinamą dykrą, matyt, pirmieji ir gausiai grįžo į tėvynę jotvingių likučiai. Tuo reikėtų aiškinti palyginti gausius jų kalbos reliktus šio krašto vadyne. Įdomu, kad po keturių šimtmečių 1860 m. M. Lebedkino gyventojų surašyme net 30 929 pietinės Gardino gubernijos dalies (buv. jotvingių krašto) žmonės buvo užrašyti jotvingiais. M. Lebedkinas pažymi, kad tie „jotvingiai“ kalbą rusiškai su lietuviškos tarties ypatybėmis, esą stačiatikių tikėjimo, nuo lietuvių ir rusų skiriasi šiurkštesniais papročiais ir išvaizda.

Lietuviai anksti apgyvendino šiaurinę buvusios jotvingių žemės dalį — Lietuvos Užnemunę, dar neretai vadinamą Sūduvos vardu. Bet daug jų kėlėsi ir toliau į pietus, į jotvingių žemės gilumą. Tada lietuvių kalbos masyvas greičiausiai ėmė siekti Bebro aukštupį. Didieji kunigaikščiai lietuvių bajorus ir karius kėlė dar toliau prie strateginiu požiūriu svarbesnių vietovių, reikšmingesnių pilių, pagrindinių kelių, upių brastų ir pan., daugiausia ten, kur buvo Lietuvos didikų Goštautų, Radvilų, Glinškių, Sapiegų ir kt. valdos. Tada šiame krašte atsirado daug lietuvių kalbos salų salėlių. Daugiausia jų buvo prie Bebro, Sidros, Sokoldos, Narevo ir Bugo upių, pvz., apie Raigardą (plg. lietuviškos kilmės vietovių pavadinimus *Zodziki*, *Kienstutow Brod* ir kt.), Goniondzą (plg. kaimų vardus *Jašwity*, *Downary*, *Mejty*...), Knišinę, Odels-

ką (1492 m. lietuviams įsteigta katalikų parapija, tarp klebonui priskirtų valstiečių minimi lietuviai *Mołdus, Nyesztha, Naczus* ir kt.) bei Krinkus (minimi valstiečiai *Krystel, Budźwid, Juszel Wieżgajłowicz* ir kt.), Tikociną, Supraslę, Balstogę (plg. šio miesto dalies pavadinimus *Dojlidy, Dojnowo*, kaimų vardus *Narejki, Romejki, Olmonty...*), Suražą (plg. kaimų vardus *Trypucie, Litwa, Litwiany...*), Branską, Belską (kaimai *Kiewtaki, Szernie, Torule...*), Drogičiną (*Norejki, Radzwiłłowka, Litwinowicze...*), Kamenecą (*Możejki, Bildejki, Burdzity...*) ir kitur. Visame plote tarp Bugo upės ir Augustavo kanalo, kuris tada administraciškai buvo valdomas iš Trakų, išliko labai daug lietuviškos kilmės mikrotoponimų, ne visais atvejais lengvai atskiriamų nuo senesnių jotvingiškių. Tuos baltiškos kilmės vietų vardus yra rankioje ir tyrę lenkų kalbininkai, ypač M. Kondratiukas ir I. Halicka. Daugiausia tai asmenvardinės kilmės toponimai, pvz., *Butwiłowska* (: *Butvilas*), *Janiszki* (: *Jonas*), *Jurgelicha* (: *Jurgelis*), arba padaryti iš lietuviškų fiziografinių terminų, pvz., *Lidzimo* (: *lėdimas*), *Rojstwo* (: *raistas*), *Krusznia* (: *krūsnis*), *Brosta* (: *brastà*), *Kupscin* (: *kupstynas*) ir kt.

Cia visur lietuvių įtaka ir lietuvių kalba ėmė silpti maždaug nuo 1520 m., kai šis kraštas administraciškai buvo atskirtas nuo Trakų ir iš jo sudaryta atskira Paliesės vaivadija. Čia gyvenusio lietuvių ir apskritai baltų etnoso pėdsakų išliko ne tik toponimijoje, bet ir vietos lenkų bei baltarusių kalboje. Su baltų substratu sietinas, pvz., šio krašto lenkų *y* (*bi*) virtimas *i* (pvz., *sin, riba* vietoj *syn* „sūnus“, *ryba* „žuvis“), priebalsio *ch* keitimas *k* ir abiejų painiojimas (pvz., *duk* vietoj *duch* „dvasia“, bet *chlapło* vietoj *klapło* „prapuolė“), gomurinio *n* tarimas prieš *k, g* (lenkai turėjo gomurinį *n* tik iš nosinio balsio prieš *k*), pasitaikantys

žodžio pradžios junginiai *pj-, bj-, vj-, mj-* (vietoj *ǫ-, ǫ-*...) ir kt. Iš morfologinių šio krašto lenkų (ir baltarusių) kalbos ypatybių, sietinų su baltų substratu, reikia nurodyti priesagų *-uk, -uc* (plg. lie. *-ukas, -utis*; pasitaiko ir moteriškosios giminės žodžių su *-utia, -uta*=lie. *-utė, -uta*), *-un* (lie. *-ūnas*, bent pejoratyvinės reikšmės žodžiuose) vartojimą, pvz., *Antuk, Stasiuk, durniuk; Gryguć, chamuć* „neišauklėtas žmogelis“; vietomis ir *Marulia, Broniutia* arba *Bronuta*, (*-uk* ir *-uc*) *Gryg-uc-iuk, Pawl-uk-uc; chichotun* „žmogus, linkęs juoktis“, *drystun* „kas dažnai viduriuoja“. Dažniausiai išlaikoma net lietuviška kirčio vieta: *Antúk, Stasiúk, durniúk, Grygúć, Pawlukúć*... Šiaurinėje ploto dalyje daiktavardžių bevardė giminė keičiama moteriškąja. Substratas ryškus ir sintaksėje: nurodytina predikatinė dalyvių su formantu *-(w)szy* vartosena (pvz., *on był wypiwszy* „jis buvo išgėręs“), kai kurios lietuviškos konstrukcijos (pvz., *mamie boli ząb* „mamai skauda dantį“).

Tačiau ryškiausi lietuvių ir apskritai baltų kalbos pėdsakai iš-

liko leksikoje. Iš lenkų kalbininkų T. Zdancevičiaus, C. Kudzinovskio, E. Smulkovos ir kt. darbų ima ryškėti sudėtingas šio krašto lenkų leksikos raidos vaizdas. Joje jau konstatuota per pusrėčio šimto lietuvių kilmės žodžių, kurių bent dalį galima laikyti lituanizuotais jotvingių kalbos reliktais. Atskirti jotvingių kilmės leksemas nuo lietuviškų nelengva, nes palyginti nedaug tezinome apie pačią jotvingių kalbą. Suprantama, lietuviškasis skolinių sluoksnius šio krašto slavų kalboje turėjo būti naujesnis, lyginant su jotvingiškuoju. Atskirais atvejais lietuvių kalba galėjo būti tarpininkė, išsaugojusi anuomet beišnykstančios giminiškos jotvingių kalbos elementus. Čia lietuviška (baltiška) leksika labai įvairi ir sudaro, pvz., šias ryškesnes semantines grupes: žemdirbystė (pvz., *ortaj* „artojas“, *podrajki* „padraikos, pagrėbstos“, *kupst* „kūpstas, kuokštas, keris, vaisių kekė“ ir kt.), gyvulininkystė (*gamula* „gamula, karvė be ragų, apykvailis vyras“, *poszor* „pšaras“...), žvejyba (*krzywuli* „krivūlis, toks žvejų tinklas“, *nerest* „neřštas“, *rać* „rėtis, retų akių tinklo dalis“...), augalija (*jegla* „ėglė“, *blindzia* „bliūdė, gluosnio rūšis“, *krum* „krūmas“...), gyvūnija (*kniwia* „knėvė, pempė“, *ropuze* „rūpūžė“, *petyliszka* „peteliškė“...), žmogaus ir gyvūnų kūno dalys (*skilwis* „skilvis“, *szykna* „šiknė, užpakalys“, *karpa* „kārpa“...), pastatai, statiniai (*paszura* „pašiūrė, pašaro trobesys“, *krejga* „kraigas, stogo viršus“...), ūkio reikmenys ir namų apyvoka (*dugnina* „duginė, įvežimo dugną įdedama lenta“, *marszka* „mārška, antklodė“, *wijurek* „vijūřkas, prietaisas siūlams į kamuolį vyti“...), apdaras, apavas (*skudry* „skudurai“, *rejkszcz* „raištis, dial. raikštis“, *klumpia* „klūmpė“...), maistas (*bulwienia* „bulviėnė“, *potć* „páltis, lašinių gabalas“, *szaltanosi* „řaltanėšiai, skryliai“...), kitų reikšmių žodžiai (*ajcwar* „aitvaras“, *kaukapienis* „kaūkaspėnis, dial. kaūkapienis, velnio pirštas, belemnitas“, *tojma* „lėimė, lemtis, likimas“...), *mirgotia* „mergaitė“...). Ypač gausi ekspresyvioji leksika: ja nusakoma žmogaus išvaizda (*drymbał* „driūmbalas, didelis negražus vyras“, *klyszún* „kliřsas, kreivakojis“...), charakterio ypatybės (*kierępta* „kerėpla, nerangus žmogus“, *niur* „niūrūs, apsilbausęs, nekalbus“...) ir kt. Gausiai vartojami iřtiktukai, labai primenantys lietuviškus ir kitur Lenkijoje neuřfiksuoti, pvz., *cupśc* (čiūptelėjimas), *durśc* (dūrstelėjimas), *mirkśc* (mirgtelėjimas)... Yra semantikos lituanizmas, tam tikro kalkiavimo, kai iš prigimties lenkiški žodžiai dėl lietuvių kalbos įtakos gavo naujų reikšmių, pvz., *sypać* „berti, barstyti (grūdus, miltus)“ gavo ir reikšmę „lieti (pvz., pieną, vandenį)“ dėl lietuvių žodžio *pilti*, turinčio abi reikšmes, įtakos. Dar plg. *czerwiac* „ilgai ir tingiai miegoti“ (lie. *kirmęti*), *zimnina* „košeliėna“ (lie. *řaltiena*) ir kt. Visa tai rodo šiame krašte kadaise buvus labai sudėtingų kalbos kontaktų, intensyvų dvikalbystės periodą.

4. Lietuvių antropologiniai ypatumai

Apie XIII—XIV a. lietuvių antropologinį tipą galima kalbėti remiantis kiek vėlesniais, XIV—XVII a., duomenimis. Iš to laikotarpio turime bene gausiausiai antropologijos medžiagos, nes, kaip sakyta, tuo metu Lietuvoje jau taikyta vien inhumacija. Be to, ir kapai bei griaučiai bene geriausiai išlikę. Manytume, kad šiais duomenimis galima remtis ir Lietuvos valstybės susidarymo laikotarpiu, nes lietuvių fizinio tipo raidoje nuo XIV iki XVII a. didelių pakitimų nematyti.

Jau buvo sakyta, kad, susidarius valstybei, sparčiai kristalizuosi lietuvių tautybė. Drauge nyko anksčiau buvę pastebimi antropologiniai skirtumai. Gausios XIV—XVII a. kaukolių serijos, gautos iš visos Lietuvos, daugiausia iš jos centro, rodo toli pažengusią fizinę gyventojų konsolidaciją.

Šio laikotarpio lietuviai — mezomorfiškos (vidutinių dydžių), mezokraniškos smegeninės, greičiau siauroko veido, žemų akidubių, siaurokos, atskišusios nosies žmonės. Nosis dominuoja veide, jos šaknis aukšta, smarkiai išvešėjusi, veidas pakankamai ryškiai horizontaliai profiliuotas (27). Daugumos kraniometrinių požymių geografinė variacija tokia menka, kad, palyginti su to paties meto Latvijos antropologijos medžiaga, lietuviai atrodo labai homogeniški. Vis dėlto visiškai fizinė konsolidacija iki XVII—XVIII a. dar neįvykusi, išlieka šiokių tokių regioninių skirtumų, kuriuos atspindi ne tiek poligeniniai, sudėtingo paveldimojo mechanizmo požymiai — kaukolės matmenys bei proporcijos, kiek paprastesnio paveldimumo, greičiau kintantys diskretūs kaukolės požymiai, tokie kaip papildomos angos, gumburėliai, siūlių kauliukai ir kt. Išanalizavus visus XIV—XVII a. kaukoles daugiamatės statistikos metodais, apskaičiavus biologinius atstumus tarp jų pagal diskrečias kaukolės ypatybes ir odontologinius požymius, išryškėjo šokia tokia tirtų senkapių geografinė poliarizacija. Vieną labai artimą grupę sudaro šiaurės vakarų serijos, kitą — pietų. Iš diskrečių požymių šiaurės vakarų grupėje dažniau pasitaiko visokių papildomų kaukolės skliauto siūlių kauliukų, o pietryčių — gomurio veleno ir kitų ypatumų, susijusių su kaulinio audinio hiperprodukcija. To meto etninės odontologijos žemėlapyje teritorinės poliarizacijos nėra: visi gyventojai priklausė Vidurio Europos odontologiniam tipui (28, p. 60), kuris pasižymi nepaprastu „grynumu“ ir neturi kiek ryškesnės šiaurietiškos ar pietietiškos priemaišos. Gal kraniologiniai skirtumai — tai tolimas atgarsis tų migracinių procesų, kurie sudarė svarbiausių genčių sąjungų pagrindą (žr. p. 165—166), o gal minėtų grupių genų koncentracija skyrėsi paprasčiausiai dėl to, kad jas izoliavo atstumas.

Palyginti su I tūkstantmečio žmonėmis, II tūkstantmečio antrosios pusės gyventojai skyrėsi gracilumu (sumažėjusia dauguma

kaukolės matmenų), mezokranija (suapvalėjusia smegenine), siauresniu veidu. Be jokios abejonės, tai I tūkstantmečio žmonių palikuonys. Tie skirtumai atsirado savaime, be rasių maišymosi, dėl vadinamosios epochinės tendencijos, kuri kaip tik ir reiškia gracilizaciją ir brachikranizaciją. Kad tai tiesa, patvirtina toks faktas: pagal morfologinius kaukolės požymius apskaičiavus genetinius atstumus tarp I tūkstantmečio, XIV—XVII ir XX a. (29) kaukolių serijų, antroji užima lygiai tarpinę padėtį tarp dviejų kraštinių (30).

Būtina atkreipti dėmesį į tai, jog vėlyvųjų viduramžių žmonės buvo gerokai žemesni. Antai I tūkstantmečio Lietuvos vyrų ūgis, atkurtas iš ilgųjų kaulų matmenų J. Nainio ir A. Garmaus sudarytomis mūsų populiacijai regresijos lygtimis, buvo 175,2 cm, moterų — 163,4 cm, o II tūkstantmečio viduryje sumažėjo iki 169,6 ir 159,6 cm (31). Tai reikėtų sieti pirmiausia su to meto socialiniu gyvenimu. Baudžiava sudarė kaimo žmogui nepalankias gyvenimo ir sveikatos sąlygas, tai negalėjo neatsiliepti ir žmonių fiziniam vystymuisi, kurio vienas rodiklių yra ūgis. Baudžiavos biologinius padarinius Lietuvos gyventojai jautė iki pat XIX—XX a. sandūros; nuo to laiko ūgis vėl ima didėti — vyksta vadinamoji augimo ir brendimo akceleracija.

Du paskutiniuosius tūkstantmečius išsilaikė savitiška ūgio diferenciacija Lietuvoje. Nors ir vyko epochiniai svyravimai, liko ryški ūgio žemėjimo tendencija einant iš šiaurės vakarų į pietryčius. Tai, matyt, reikėtų aiškinti skirtingomis šių regionų gamtos sąlygomis ir ekonomikos lygiu.

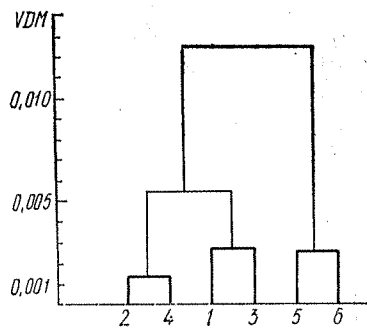
Dabartinių Lietuvos gyventojų antropologines savybes 1952—1955 m. tyrė jungtinė kompleksinė Pabaltijo ekspedicija (32). Didžiojoje Lietuvos dalyje — Žemaitijoje, Klaipėdos krašte, Užnemunėje ir vakarų Aukštaitijoje, daugiausia Nevėžio ir Neris baseinuose — gyvenantys žmonės yra aukštesnio negu vidutinio ūgio, jų plaukai pilkšvi arba kaštoniniai, kiek banguoti. Akys daugiausia šviesios: žydros, žalsvos, pilkos. Smegeninė galvos dalis plati, apvali (brachicefališka), kakta statoka, veidas siauras, nosis ilgoka, tiesi ar su kuprele, smarkiai išsišovusi veide, tarpuakis aukštas, skruostai neatsikišę. Tokios išvaizdos žmonės gyvena ne tik Lietuvoje, bet ir kaimyniniuose kraštuose: Lenkijoje, Čekoslovakijoje, pietrytinėje VDR dalyje. Minėtas kūno ypatybių derinys pagal geografinę sritį, kurioje labiausiai paplitęs, vadinamas Vidurio Europos antropologiniu tipu.

Rytų Lietuvos, t. y. Dzūkijos ir rytų Aukštaitijos, gyventojų išvaizda šiek tiek kitokia: ūgis žemesnis, plaukai tamsesni, dažniau pasitaiko kaštoninių, bet akys beveik tokios pat šviesios kaip ir kitur Lietuvoje, gal šiek tiek tamsesnės Ukmergės ir Šalčininkų apylinkėse. Galva truputį pailgesnė (ne tokia ryškiai brachicefališka). Toks fizinių požymių derinys, anot Pabaltijo ekspedicijos dalyvių, sudarė sumišus dviem rasiniams tipams,

kurie vyrauja ne Lietuvoje, o kaimyninėse Pabaltijo teritorijose. Tai rytų Baltijos ir Valdajaus tipai. Pietryčių Lietuvos — Varėnos ir Šalčininkų — gyventojų išvaizdai, įtakos, matyt, bus padarę ryšiai su rytų ir pietryčių kaimynais — šiaurės Baltarusijos, Dnepro aukštupio gyventojais — arba bendras antropologinis substratas. Jie tamsesnių akių ir plaukų, grakštesnių negu šiauriau gyvenančių žmonių galvos proporcijų. Tokia rasinių požymių kombinacija vadinama Ilmenio—Dnepro tipu. Respublikos šiaurės vakaruose, ypač Kretingos ir Mažeikių raj., Pabaltijo ekspedicija aptiko, be daugumai lietuvių būdingų savybių, ir tokių požymių derinį: aukštą ūgį, labai šviesias akis ir plaukus (dažnai gelsvus), didelius galvos ir veido matmenis, nuožulnią kaktą, ryškius antakių lankus ir tarpuakį, smarkiai atsikišusią nosį. Tai vakarų Baltijos rasinis tipas, vyraujantis Baltijos pakrantėse: Estijos ir Latvijos pajūryje, šiaurės VDR ir VFR, Skandinavijoje.

Taigi didžioji lietuvių dalis priklauso Vidurio Europos antropologiniam tipui, rytiniuose ir pietiniuose pakraščiuose pasitaiko Valdajaus ir Ilmenio—Dnepro rasinių tipų priemaišos, o vakariename — jaučiama vakarų Baltijos tipo įtaka. Trys pirmieji tipai priklauso tarpinei juostai tarp šviesios šiaurės europidų ir tamsios pietų europidų antrinių (mažųjų) rasių, sudaro šviesiausius (labiausiai depigmentuotus) jos variantus, o ketvirtasis, vakarų Baltijos, tipas jau priklauso šviesiems šiaurės europidams.

Šiokie tokie teritoriniai skirtumai dar susekami, ištyrus dabartinių lietuvių antropofiziologinius markerius, t. y. tuos požymius, kurie palyginti yra paprastai paveldimi ir susiję su žmogaus kūno lateraline asimetrija (33). Ištyrus 5711 mokinių — ne mažiau kaip po 100 visų respublikos rajonų vietos gyventojų — ir sukartografavus tų požymių dažnumus, iš pirmo žvilgsnio susidaro įspūdis, kad požymiai pasiskirsto atsitiktinai, sudarydami tarsi mozaiką. Tačiau, apskaičiavus genetinius atstumus tarp atskirų dabartinės lietuvių kalbos dialektų arealų, išryškėjo lengvai paaiškinami ir prasmingi dėsniniai (pav. 37). Pirmiausia, žė-

37 pav. Šiuolaikinių Lietuvos gyventojų vidutiniai divergencijos matai pagal antropofiziologinius markerius: 1 — vakarų aukštaičiai šiauliškiai, 2 — vakarų aukštaičiai kauniškiai, 3 — rytų aukštaičiai, 4 — pietų aukštaičiai, 5 — šiaurės žemaičiai, 6 — pietų žemaičiai

maičių tarmės stovi visiškai atskirai nuo aukštaičių — genetinis atstumas tarp jų pats didžiausias. Aukštaičiai sudaro klasterį, kurio vidinė struktūra irgi mums atrodo prasminga. Antai vakarų aukštaičiai, kurių arealas ištįsęs išilgai visos Lietuvos, nevienodai artimi rytų ir pietų aukštaičiams: vakarų aukštaičiai šiauliškiams. Šiauliškiai, nors ir gyvendami žemaičių paribyje ir neišvengę jų įtakos, vis dėlto genetiškai liko aukštaičiai. Kauniškių genetinę giminystę su pietų aukštaičiais galbūt lėmė ne tik ilgalaikė geografinė kaimynystė, bet ir bendras (jotvingių, prūsų?) antropologinis klotas.

Šiuolaikinė lietuvių populiacija yra ištirta ir vienu moderniausių antropologijos aspektų — odontologiškai (34). Patikrinta daugiau kaip 5000 vietos gyventojų visų respublikos rajonų kaimuose. Tokio detalaus odontologinio žemėlapiu neturi nė viena TSRS respublika ir apskritai Europos šalis. Išaiškėjo, kad visoje Lietuvoje vyrauja vienas Vidurio Europos antropologinis tipas, kurį galima laikyti tiesiog etaloniškai „grynu“, neturintiu kiek nors pastebimos kaimyninių tipų įtakos. Visai nežymūs vietiniai odontologiniai skirtumai gali būti paaiškinti automatiniais genetiniais procesais.

Nėra jokio prieštaravimo tarp to, kad odontologiškai dabartiniai lietuviai yra homogeniški, ir to, kad kitomis fizinėmis savybėmis ar antropofiziologiniais markeriais kai kurie regionai šiek tiek skiriasi. Vienodų sąlygų veikiamos skirtingos antropologinės sistemos (griaučiai, minkštosios veido dalys, pigmentacija, kraujo savybės, dantys ir kt.) nebūtinai turi keistis ta pačia kryptimi. O ir atspindi jos nevienodo senumo ir svarbos etnogenetinius dalykus. Galima manyti, jog mūsų krašto odontologinis tipas nusistovėjo labai seniai, per du m. e. tūkstantmečius liko visai nepakitęs. Šis faktas rodo, kad visi ankstyvojo etnogenezės laikotarpio procesai turėjo vykti gana vienodoje aplinkoje — nebuvo labai kontrastingų, iš toli atklydusių elementų metisacijos. Visi tie arba dauguma elementų bus buvę Vidurio Europos kilmės, todėl ir stabilizavosi toks „grynas“ Vidurio Europos odontologinis tipas. Čia gerai dera ir tai, jog dauguma dabartinių lietuvių priklauso ir Vidurio Europos antropologiniam tipui.

Literatūra

1. Lietuviškoji tarybinė enciklopedija. V., 1984. T. 12.
2. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. М., 1983.
3. Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuviai IX—XII amžiais. V., 1970.
4. Pašuta V. Lietuvos valstybės susidarymas. V., 1971.
5. Lowmiański H. Początki Polski. W-wa, 1963. T. 1.
6. Моора Х. А., Лиги Х. М. К вопросу о генезе феодальных отношений у народов Прибалтики. Таллин, 1969.
7. Dukša Z. Pinigai ir jų apyvarta // Lietuvių materialinė kultūra IX—XIII amžiuje. V., 1981. T. 2. P. 83—129.

8. Советская историческая энциклопедия. М., 1966. Т. 9.
9. Полное собрание русских летописей. Спб., 1908. Т. 2.
10. Livländische Reimchronik. Paderborn, 1876.
11. Scriptores rerum Prussicarum. Leipzig, 1863. Bd. 2.
12. Scriptores rerum Prussicarum. Leipzig, 1861. Bd. 1.
13. Biržiška V. Kryžiuočių keliai į Lietuvą. D. 1. Keliai į Zemaičius. (Atmušta iš I „Praeities“ tomo). K., 1930.
14. Liv- Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Reval, 1853. Bd. 1.
15. Zinkevičius Z. Lietuvių dialektologija. V., 1966.
16. Kulikauskas P. Panemunių dzūkai ir jotvingiai // Panemunių dzūkai. V., 1970. P. 12—32.
17. Kulikauskas P. Užnemunės piliakalniai I—XIII amžiuje. V., 1982.
18. Vanagas A. Panemunių dzūkų toponimijos svarbesnieji bruožai // Panemunių dzūkai. P. 33—42.
19. Dovydatiis J. Fakultatyvinė priebalsių d': g', t': k' kaita pietų Lietuvoje // IV visavienības baltistu konference. 1980 g. 23—25 septembri. Referatu tezes. Rīgā, 1980. Lpp. 20—21.
20. Непокупный А. П. Названия ятвяжских сел на -ища в галицкой части Ипатьевской летописи // Балто-славянские этноязыковые контакты. М., 1980. С. 169—180.
21. Salys A. Dainava // Lietuviškoji enciklopedija. K., 1937. T. 5. P. 1337—1338.
22. Lietuvos valstiečių ir miestelėnų ginčai su dvarų valdytojais. V., 1959. D. 1.
23. Lietuvos TSR archeologijos atlasas. V., 1977. T. 3.
24. Gerullis G. Die altpreussischen Ortsnamen. B.; Leipzig, 1922.
25. Kalvaitis W. Lietuviškų Wardų Klėtėlė. Tilžė, 1910.
26. Trautmann R. Die altpreussischen Personennamen. Göttingen, 1925.
27. Česnys G. Jakštaičių XIV—XVII a. gyventojų paleodemografija ir antropologija // Lietuvos archeologija. V., 1979. T. 1. P. 152—170.
28. Paprečienė I., Česnys G. Odontology of the 14th—17th Century Lithuanians. I. Ethnic Odontology and Odontoglyphics // Przegląd antropologiczny. 1981. T. 47, z. 1. S. 49—62.
29. Žilinskas J., Jurgutis A. Crania Lithuanica (XX amžiaus ir iškastinės lietuvių kaukolės) // Vytauto Didžiojo Universiteto Medicinos fakulteto darbai. 1939. T. 5, kn. 3. P. 303—468.
30. Česnys G. Craniological Characteristics of the 14th—17th cc. Population in Lithuania. I. Male Crania // Przegląd antropologiczny. 1976. T. 42, z. 2. S. 233—243.
31. Česnys G. Changes in Body Stature of Lithuanians During the Millennia A. D. // 2nd Anthropological Congress of Aleš Hrdlička (Universitas Carolina Pragensis). Praha, 1982. S. 407—410.
32. Витов М. В., Марк К. Ю., Чебоксаров Н. Н. Этническая антропология Восточной Прибалтики. Труды Прибалтийской объединенной комплексной экспедиции. М., 1959. Т. 2.
33. Česnys G., Jankauskas R. Tongue Rolling and Anthro-Physiological Characters of Laterality in Lithuanian Population // Collegium antropologicum. Zagreb, 1983. Vol. 7, N 2. P. 105—116.
34. Paprečienė I., Česnys G. Ethnic Odontology of the Lithuanians // Glasnik Antropološkog Društva Jugoslavije. 1987.
35. Dukša Z. Lietuviški pinigėliai // Mokslas ir gyvenimas. 1986. Nr. 8. P. 32—33.

Резюме

Предисловие. В предисловии вкратце освещается история исследований этногенеза литовцев и указывается на недостаточную его изученность. На это обстоятельство обратил внимание и Президиум АН ЛитССР. Для выполнения постановления координационного совета по естественным и общественным наукам, действующего при Президиуме АН ЛитССР, в конце 1977 г. в Институте истории АН ЛитССР была создана проблемная группа, задача которой — исследование этногенеза литовцев (руководитель чл.-кор. АН ЛитССР Р. К. Волкайте-Куликаускаене). В состав группы вошли историки, археологи, лингвисты, антропологи. Были созданы планы работы, подготовлена библиография, организованы две конференции (1979 и 1981 гг.), кроме тезисов изданы труды конференций (Из этногенеза литовцев.— Вильнюс, 1981, на литов. яз.; Проблема этногенеза и этнической истории балтов.— Вильнюс, 1985, на рус. яз.). Во всех трудах выделены три основных этапа в этногенезе литовцев: 1) формирование балтов, 2) дальнейшая их дифференциация — племенные объединения и 3) формирование литовского народа. Впервые такая проблема исследуется комплексными силами.

Книга «Этногенез литовцев», по замыслу исследователей, должна ознакомить читателя с синтезом изучаемых вопросов. Есть в ней еще много гипотетических или даже нерешенных вопросов, но они решаются на базе имеющихся в настоящее время источников и явятся своего рода вехами для дальнейшей работы в этой области.

В издании рассматриваются контакты не только с другими балтийскими племенами, но и с близкими соседями, в первую очередь со славянами. Авторы надеются, что оно будет интересным не только для специалистов в области балтистики и литуанистики, но и для широких кругов общественности, а также студентов вузов.

I. Обзор исследований по вопросу этногенеза литовцев. Интерес к вопросу о происхождении литовцев возник уже в XV—XVI вв. Существовали две теории. Согласно первой, литовцы происходят от римлян, согласно второй — от готских племен герулов. Второй — герульской — теории придерживались вплоть до XIX в. Даже Симонас Даукантас (1793—1864) — основатель национальной литовской историографии — пытался доказать родственность между герулами и литовцами. В буржуазной историографии появилась еще одна теория — о происхождении литовцев из стран Балканского полуострова. Ее выдвинул И. Басанавичюс (1851—1927), который указывал на родство литовцев с фракийцами, даками и фригами. Теория И. Басанавичюса подверглась острой критике со стороны известного литовского языковеда К. Буги. Буржуазных историков больше интересовал вопрос о происхождении и причинах возникновения вышеупомянутых теорий, чем сама попытка решения этногенеза литовцев. Разумеется, историки, ис-

пользуя лишь письменные источники, одни не в состоянии ответить на такой сложный вопрос. Тут необходимы материалы других наук, изучающих более отдаленные эпохи.

Поэтому при решении проблемы этногенеза литовского народа издавна используются и лингвистические данные. Но истинно научную основу этнолингвистическая теория обрела только с появлением сравнительно-исторического метода в первой половине XIX в. Именно сравнительно-исторический метод позволил определить место литовского языка среди других индоевропейских языков и описать структуру литовского языка, который оказался очень архаичным. Более поздние и новейшие исследования позволили даже доказать, что литовский язык является самым архаичным из всех живых индоевропейских языков. Это обстоятельство оказало и продолжает оказывать существенное влияние на решение некоторых вопросов литовского этногенеза. Важное значение имеют и многочисленные работы, посвященные изучению структуры отдельных живых (литовского, латышского) и исчезнувших (древнепрусского, ятвяжского, куршского и др.) балтийских языков.

Важное слово в решении вопроса этногенеза литовцев принадлежит археологам. Первые серьезные попытки решения этой проблемы относятся к концу XIX—началу XX в., когда сформировалось мнение, что на восточном побережье Балтийского моря уже с позднего каменного века проживали балтийские племена. Вторым этапом исследования являются 30-е годы XX в., когда была выдвинута теория, что на территории Восточной Прибалтики до появления балтийских племен проживали финно-угры. Эта теория возникла вследствие большого влияния на археологов работ языковеда К. Буги, по мнению которого балтийские племена заселили Прибалтийское взморье довольно поздно, причем заселение происходило в течение длительного времени. Но в 40-х годах теория Буги подверглась острой критике со стороны археологов, которые глубже стали изучать вопрос о происхождении и формировании балтов. Были предприняты попытки определить содержание самого понятия «балтийские племена», которые известны по письменным источникам. Третьим этапом изучения данного вопроса следует считать послевоенные годы. Накопленный археологический материал дал возможность по-новому решить вопрос о происхождении балтов, определить ареалы археологических культур и их принадлежность к отдельным балтийским племенам. Этногенез литовцев археологи начали изучать лишь в последнее время.

С антропологической точки зрения обобщающие работы по этногенезу литовцев появились довольно поздно — лишь в 30—40-е годы XX в., когда накопился определенный костяной материал. Эти работы представляют собой как бы три последовательных этапа: первым этапом были труды Ю. Жилинскаса с сотр. (1927, 1931, 1937 гг.), в которых содержатся попытки этногенетических обобщений, вторым — труды Прибалтийской экспедиции (М. В. Витов, К. Ю. Марк, Н. Н. Чебоксаров, 1959), которая наметила общий план освоения человеком территории Прибалтики и появления здесь балтов, а третьим — исследование Р. Я. Денисовой (1975, 1977, 1983), которая детализировала картину этногенеза и этнической истории балтийских народов.

II. Образование балтов. Прежде чем говорить о процессе формирования балтов, авторы ставят вопрос о прародине индоевропейцев, откуда они около V—IV тысячелетия до н. э. расселились на таком большом пространстве Евразии. Самой популярной является гипотеза, что прародина индоевропейцев находится в бассейне среднего и нижнего Дуная и на северном побережье Черного моря. Но вместе с тем обращает на себя внимание и основанная на новых лингвистических аргументах гипотеза (Т. В. Гамкрелдзе, В. В. Иванов) о локализации индоевропейцев на территории Восточной Турции, Южного Кавказа и Северного Ирана.

В начале XX в. археологами была предложена теория, что индоевропейцам принадлежит культура шнуровой керамики. Однако нет единого мнения о центре, из которого эта культура распространилась, а также об основ-

ных ее признаках. Были даже выдвинуты теории о ее автохтонном происхождении. Из-за отсутствия обоснованных версий самым древним временем появления культуры шнуровой керамики принято считать время появления комплекса особых явлений, который был назван общеевропейским горизонтом. Его нужно понимать как модель и рабочую гипотезу. Следует сказать, что культура шнуровой керамики свойственна не всем индоевропейцам, а лишь предкам балтов, славян и германцев (рис. 1). Об антропологической общности индоевропейцев можно говорить лишь в такой мере, в какой говорится об общеевропейском горизонте культуры шнуровой керамики — скорее как об абстракции, чем о реальности. Несмотря на широкую изменчивость формы лица и его деталей, древние индоевропейцы отличались гипердолихокранией, акрокранией, резкой вертикальной и горизонтальной профилированностью лица, т. е. теми особенностями, которые входят в понятие «архаичные стенодолихоморфы» и которые были свойственны протоевропеидному, или кроманьонскому в широком смысле, типу.

В исследовании вопросов формирования балтов веское слово принадлежит лингвистам. В течение последнего столетия усилиями многих видных ученых (А. Киркора, А. Кочубинского, А. Погодина, А. Соболевского, А. Шахматова, М. Фасмера и в особенности К. Буги, В. Топоров и О. Трубачева) был установлен ареал балтийской топонимии, простирающийся от Вислы на западе до Подмоскovie на востоке и от Пскова на севере до Буга на юге. При всех различиях подхода к этому факту значение его при изучении некоторых существенных вопросов этногенеза и этнической истории балтийских и соседних народов является подчас решающим. Следует отметить и то, что в последние десятилетия в основных чертах был определен характер взаимосвязи между территорией распространения балтийской топонимии и ареалом так называемой древнеиндоевропейской гидронимии (рис. 2).

По данным археологии, формирование балтов было длительным процессом. Они образовались в результате слияния пришельцев индоевропейцев — носителей культуры шнуровой керамики — с субстратом местных раннеолитических жителей — носителей неманской и нарвской культур, имевших большое влияние на пришельцев (рис. 3). В ареале днепровских балтов (среднеднепровская и фатьяновская культуры) пришельцы нашли родственные им культуры — днепро-донецкую и верхневолжскую. В западной Литве и бывшей Восточной Пруссии победили носители культуры шнуровой керамики, в результате чего сформировалась местная приморская (жуцевская) культура. В восточной Литве и на севере Белоруссии сохранились местные нарвские традиции, а элементы культуры шнуровой керамики выражены слабо. Влияние культуры гребенчато-ямочной керамики в конце III тысячелетия до н. э. было очень слабым, причем сказалось оно лишь на крайнем востоке Литвы. В западной части балтийского ареала заметно влияние культуры шаровидных амфор. Таким образом, на большой территории, заселенной балтами, выделяются три крупные области культуры шнуровой керамики: самая древняя из них — приморская культура (последняя четверть III тысячелетия — первая половина II тысячелетия до н. э.), немного более поздняя — среднеднепровская и самая поздняя — фатьяновская (рис. 8). Они резко отличались от соседних небалтийских культур.

Образование балтов в антропологическом аспекте выглядит следующим образом. На доиндоевропейском фоне Прибалтики существовали по крайней мере три антропологических типа: долихокраний, резко европеидный и метисный, мезокраний со слегка уплощенным лицом, которые входили в состав племен нарвской культуры Латвии, а также мезобрахикраний предположительно клинопропный тип, который входил в состав племен неолитической неманской культуры и через носителей культуры шаровидных амфор древней Пруссии был связан с центральноевропейским кругом широкоголовых форм. Вместе с культурой шнуровой керамики в Прибалтике получают перевес долихокрание архаичные европеиды, при смещении которых с доиндоевропейскими племенами сложились физические особенности

балтов. Причем вклад этого типа в облик балтов на различных территориях и в различное время был неодинаковым: особенности мезобрахикранного субстрата имели перевес у людей приморской культуры Литвы и древней Пруссии, на северной окраине балтийского ареала прослеживалось влияние протолапоноидного компонента, а архаичный долихокранный компонент, надо полагать, доминировал в центре и, возможно, на востоке балтийского ареала (рис. 11, 12).

III. Западные, восточные и днепровские балты. Прабалтийский язык (нижняя Висла—Двина (Даугава), бассейн Немана (Нямунаса), верхнее Поднепровье и др.) образовался приблизительно около XX в. до н. э. Он подразделяется на два ареала прабалтийских диалектов: 1) центральный и 2) периферийный. Последний на западе прилегал к Балтийскому морю, на юге — к протославянам, на юго-востоке его соседями были иранцы.

Распад прабалтийского языка относится приблизительно к V в. до н. э. В этот период периферийный прабалтийский язык стал заметно отличаться и отдаляться от центрального, распавшегося только в V—VII вв. н. э. В V в. до н. э. от прабалтийского (т. е. центрального прабалтийского) отделился так называемый празападнобалтийский, который был основой прусского и ятвяжского языков. Тогда же отделился и пракуршский язык. Прусы были южными и западными балтами, а курши — северными. С древнейших времен из всех письменно зафиксированных балтийских языков непосредственные контакты со славянскими языками имел лишь прусский язык. Во время прабалтийского языка (XX—V вв. до н. э.) западные прабалты контактировали не только с протославянами, но, по-видимому, и с венетами, северные земли которых находились между протославянами и прагерманами. С VIII в. до н. э. лингвистические отношения между западными прабалтами и венетами в связи с перегруппировкой отдельных этносов ослабли.

На территории распространения прабалтийского языка во II—I тысячелетиях до н. э. выделяются отдельные археологические культуры. Западные балты с центром в Самбии оставили яркую культуру курганов, для которой характерна своеобразная каменная конструкция (рис. 13). Во II тысячелетии до н. э. господствовал обряд труположения, а с I тысячелетия до н. э. — трупосожжения. Большинство археологов считают, что культуру курганов оставили прусские и ятвяжские племена и, по-видимому, курши. В западной части распространения этой культуры между Вислой и Персанте отмечается поморская, или так называемая культура лицевых урн, которая некоторыми археологами также считается балтийской. Восточными балтами оставлена культура штрихованной керамики, на основе которой сформировались предки литовцев и латышей, иногда называемые центральными балтами в отличие от днепровских балтов. Но тут необходимо отметить, что и те и другие составили большую группу восточных балтов с той разницей, что днепровские балты в VI—VII вв. практически были ассимилированы славянской средой.

Культура штрихованной керамики существовала с конца II тысячелетия до н. э. до V в. н. э., ранним ее этапом считается I тысячелетие до н. э. Выделяются локальные группы. Основная из них охватывает восточную Литву, северо-западную и среднюю часть Белоруссии (рис. 18). Для этой культуры характерны укрепленные поселения-городища с мощным культурным слоем, в котором находятся остатки оборонительных тынов, домов удлиненной формы с каменными очагами, разнообразные костяные изделия и многочисленная штрихованная керамика. Носителям данной культуры было знакомо литейное бронзовое производство, а во второй половине I тысячелетия до н. э. — и обработка железа. Основными их занятиями были животноводство и примитивное земледелие. Важное место занимали также охота и рыболовство.

Восточными соседями носителей культуры штрихованной керамики были днепровские балты, проживавшие в верхнем Поднепровье и прилегающих

к нему районам. Они оставили археологические культуры, ярче всего выраженные во второй половине I тысячелетия до н. э. Одна из них — днепровская. Она охватывала территорию среднего и верхнего течения Даугавы, верховья Днепра, северную часть Белоруссии и смежные районы РСФСР. Эти две культуры очень близки между собой и различаются лишь керамикой. В восточном и юго-восточном ареале балтов выделяется верхнеокская культура. После нее также остались городища, столбовые конструкции домов, тонкостенная слабопрофилированная керамика. К югу и юго-западу от верхнеокской культуры существовала юхновская культура, названная так по исследованному городищу на правом берегу р. Десна. Она занимала Дисненский бассейн и северную часть бассейна Сейма. Юхновская культура имеет очень много общих черт с вышеупомянутыми культурами, что и позволяет отнести ее к балтийским племенам. Это подтверждают и исследованные гидронимы (рис. 18).

Нет единого мнения об этнической принадлежности милоградской культуры (VII—III вв. до н. э.), распространенной в южной части теперешней Белоруссии и на самом севере Украины. В материале данной культуры чувствуется влияние скифов. Одни исследователи относят ее к балтам, другие — к славянам.

Антропологические данные этого периода почти отсутствуют. Все вышеупомянутые культуры известны по данным городищ, однако погребений (за исключением милоградской культуры) до сих пор не обнаружено. По-видимому, на большей части западнобалтийского ареала в области культуры курганов господствовал обряд кремации, потому что костяные находки обнаружены только на территории Латвии и древней Пруссии. На территории Латвии появляется гиперморфный, долихокранный узколищный тип, который мог возникнуть здесь в результате эпохальных изменений широколицых европеоидов, но нельзя отбросить и возможность проникновения узколищного компонента с юга или юго-запада. На территории древней Пруссии сохранились антропологические особенности, характерные для людей приморской (жуцевской) культуры, которые можно связать с местным доиндоевропейским субстратом (рис. 19).

IV. Балтийские племена I—IV вв. Первые века н. э. внесли много нового в жизнь балтийских племен. Местное производство железных изделий — орудий труда — сильно влияло на развитие земледелия, вместе с которым быстро развивалось и животноводство. Широкое применение железного топора создало благоприятные условия для сооружения более совершенных жилищ, хозяйственных построек и т. д. В связи с подъемом экономической жизни заметно возросла численность населения, которое заселило более обширные пространства. Распадаются родовые отношения, формируются племена, их союзы, что заметно по создавшимся новым археологическим культурам. Развиваются торговые отношения, причем не только с близкими соседями, но даже с отдаленными странами. Балтийские племена добывали медь, бронзу, серебро, из которых изготовляли разнообразные украшения. Предметом обмена служил янтарь. Балты были известны в разных странах, и уже с самых первых веков о них упоминается в ранних письменных источниках. Уже в I веке (98 г.) о балтийских племенах пишет Тацит. Предполагается, что под этнонимом *Aestii* подразумеваются прусские племена, но не исключается и более широкое его содержание. В середине II в. Птолемей указывает границы расселения судинов (судувы) и галиндов. В поле зрения античного мира из всего этнического балтийского массива, по-видимому, попали лишь самые юго-западные балтийские этносы.

О формировании отдельных балтийских племен лучше всего говорят выявившиеся археологические культуры (рис. 20). На территории западных балтов на основе погребальных памятников и погребального инвентаря выделяется область (Самбийский полуостров, низовье Прегля до Пасарги на западе), на которой проживали упоминаемые в более поздних письменных источниках сембы, натанги и отчасти вармы. Область между средним тече-

нием Немана и Большими Мазурскими озерами, а также окрестности Аугуштава на юге относят к предкам ятвягов и судинов. Делаются попытки выявить локализацию галиндов (так называемая мазурская культурная область). Слабо исследована область, принадлежавшая надрувам (бассейн среднего и верхнего Прегля).

На теперешней территории Литвы у взморья резко выделяется культура грунтовых могильников с погребениями, обложенными каменными венцами. На территории Жемайтии, в северной Литве, центральной и южной Латвии в этот период господствуют курганы. Некоторыми особенностями отличается область грунтовых могильников низовья Нямунаса (Немана), а также область центральной Литвы, на правом берегу среднего течения (на западе до Дубисы, на востоке до Каунаса). В восточной Литве до реки Швянтойи на западе — область культуры штрихованной керамики (поздний этап). Для нее характерны городища, резко профилированная штрихованная керамика, железные серповидные ножи, узколезвийные проушные топоры, посоховидные булавы и т. д. Полностью отсутствуют костяные изделия. Выделяются несколько локальных групп данной культуры. В одной из них в бассейне реки Нярис исследователи ищут предков литовцев.

На севере области носителей культуры штрихованной керамики в бассейне среднего и верхнего течения Двины (Даугавы) выделяется днепровская культура, очень близкая культуре штрихованной керамики. Восточными соседями этих культур были носители дьяковской культуры, основная территория которой — междуречье Волги и Оки, Валдайская возвышенность, а на западе — истоки Двины и Днепра. Исследователи считают ее смешанной балтско-финно-угорской культурой.

В ареале бывшей милоградской культуры сформировалась новая зарубинецкая культура, поселения которой распространялись вдоль Днепра и Березины в северном и северо-восточном направлениях. У исследователей нет единого мнения об этнической ее принадлежности. Одни считают, что эта культура оставлена балтийскими племенами, другие придерживаются мнения о ее славянском происхождении. Сторонники балтийской принадлежности зарубинецкой культуры считают, что мигрирующие ее носители, слившись с другими племенами в середине I тысячелетия, оставили мощинскую культуру, принадлежащую балтам.

Антропологический материал данного периода (в основном II—V вв.) лучше всего исследован на основе памятников на теперешней территории Литвы (рис. 22). Большую часть территории Литвы от рек Швянтойи на востоке до Юры на западе занимал долихокраний, узколицый, европеоидный тип, сходный с таким же типом населения Латвии в эпоху бронзы. На побережье Балтики и на западе Жемайтии прослеживается грацильный долихокраний тип, напоминающий носителей приморской (жуцевской) культуры и людей ранней бронзы Пруссии. У ятвягов и людей позднего этапа культуры штрихованной керамики встречались гиперморфные, долихокранийские широколищные формы, очень напоминающие людей культуры боевых топоров, и мезоморфный, мезокранийский, широколищный тип, возникший, по всей вероятности, благодаря контактам балтов с их южными соседями.

V. Балтийские племена V—VIII вв. Данный период археологами часто называется средним железным веком, периодом переселения народов или раннего средневековья. Это самый сложный период в древней истории балтийских народов, в том числе литовцев. Письменные источники очень скудны. В архиве Кассиодора осталось письмо Теодориха Великого, в котором упоминаются балтийские племена (Hesti). Под таким же этнонимом они дважды упоминаются Иорданом в его труде «Гетика» (551 г.). Тут довольно точно определена заселенная балтами территория. Отсюда можно заключить, что Иордан, использовавший данные Кассиодора, под «Aestii» подразумевал не только пруссов, но и другие балтийские племена. Хотя данные письменных источников очень общего характера, тем не менее они свидетельствуют,

что балтийские племена были широко известны и что они пытались вести торговлю янтарем с очень отдаленными землями.

Необходимо отметить, что в этот период заметны большие сдвиги в экономической жизни и социальных отношениях балтов. Выросло имущественное неравенство, о котором яркое представление дают богатые погребения, укрепленные миниатюрные городища-усадебные представители племенной верхушки. Это период окончательного распада первобытнообщинного строя и формирования территориальной общины.

Сложным был и этнический процесс. Ранние археологические культуры сменились новыми (рис. 26). Очевидна перегруппировка среди самих балтийских племен. Очень своеобразны грунтовые могильники у литовского взморья, где исследователи выделяют две, а иногда и три отдельные группы, причем северо-западные памятники с многочисленным инвентарем в более поздних письменных источниках причисляются куршским племенам. В низовье Немана проживали предки скаллов, северные земли которых (окрестности Прекуле—Швекшна—Шилуте), по мнению некоторых исследователей (А. Тау-тавичюс), были заселены родственными им ламатийцами. Но это лишь рабочая гипотеза, так как в письменных источниках Ламата упоминается как территориальная единица, а не как этнос. Нет также никаких данных об их лингвистических реликтах. Южными соседями скаллов были надрувы, но их территория пока мало исследована.

Очень ярко выделяется область в центральной Жемайтии между реками Юрой на западе и Дубисой на востоке, оставленная, по мнению многих авторов, племенами жемайтов. К северо-востоку от последних в бассейне Лиелупе—Муша проживали земгалы, восточными соседями которых были племена селонов и латгалов. Севернее земгалов у Рижского залива и в низовьях Даугавы проживали ливы. В центральной Литве в бассейне реки Невежис выявляется культура грунтовых могильников, которые в V—VI вв. распространились в северном направлении на территорию господствовавших здесь ранее курганов. В V—VI вв. в этих местах появились и самые ранние трупосожжения. У исследователей нет единого мнения, какими балтийскими племенами оставлена данная культурная область. Одни исследователи причисляют их аукштайтам или западным аукштайтам, другие — литуанизированным пражемайтам.

В восточной части Литвы культуру штрихованной керамики заменила культура восточнолитовских курганов, которые господствовали здесь с конца IV—начала V в. вплоть до XIII в. К V—VI вв. относятся и первые трупосожжения. Несмотря на некоторые изменения в структуре курганов (она отражает отдельные хронологические этапы), все исследователи единодушно считают их оставленными литовскими племенами.

На юго-западе Литвы между Нямунасом на востоке и Большими Мазурскими озерами на западе выделяется культурная область, принадлежавшая ятвягам-судувам, однако исследована она слабо. В этом регионе характерны своеобразные низкие курганы, сложенные в основном из камней.

На территории бывшей Восточной Пруссии выделяются несколько более крупных областей, среди которых особое значение имеет Самбийский полуостров с прилегающими к нему землями. На этой территории проживали сембы, натанги и вармы, оставившие характерные погребальные памятники. Отдельно выделяется область галиндов, часто называемая западномазурской. Особенно богатый погребальный инвентарь VI—VII вв. найден в юго-западной ее части (теперешние окрестности Ольштына).

В этот же период решалась судьба и днепровских балтов. В ареале культуры штрихованной керамики и днепровской с V в. появляется культура банцеровщины-тушемля, оставленная также балтийскими племенами. Она занимала очень большую территорию: на западе доходила до верховьев рек Вилии (Нярис), Немана и Щары, на востоке — до бассейна Сожи. Основное время ее существования — третья четверть I тысячелетия. В VI в. с юга на территорию данной культуры начали проникать славянские племена. В ре-

зультате миграции славян в VIII в. эта культура перестала существовать, а на ее территории распространились курганы кривичей и дреговичей. Такая же судьба постигла и милоградскую культуру, которая в V—VII вв. занимала бассейн верховья Оки (на юг от Москвы), а на западе доходила до верховьев Днепра. По мнению некоторых исследователей, она оставлена восточногалиндскими племенами, упоминаемыми в русских письменных источниках XII в. Но в VIII в. ареал этой культуры был заселен вятичами. К югу от мощинской культуры в V—VII вв. существовала колочинская культура, этническая принадлежность которой вызывает много споров. Одни исследователи причисляют ее балтам, другие — славянам. Но в VIII в. на этой территории уже распространились курганы, принадлежавшие радимичам.

Археологические выводы хорошо дополняют лингвистические данные. Около VI в., достигнув территории Пскова—Новгорода, славяне образовали в балтийских землях глубокий клин, отделивший западную часть балтов — исторические земли пруссов, литовцев и латышей — от остальных балтов, которые занимали большие и редко заселенные пространства на востоке. Впоследствии восточные балты были ассимилированы славянами и этот процесс стал особенно интенсивным после их крещения (X в.). Отдельные балтоязычные острова на востоке сохранились до XIII в. В древнерусских летописях XI—XII вв. упоминается племя голядь у р. Протва. Следы балтийского субстрата до сих пор сохранились в речи местных славян на территории современной Белорусской ССР и прилегающих к ней окрестностях в восточном и южном направлениях. Кроме того, балтийские элементы обнаруживаются не только в лексике, но и в грамматическом строе местных славянских языков.

Переселение народов, инфильтрация славян в среду днепровских балтов не могли не повлиять на судьбу остальных балтов. На теперешней территории Литвы заметна, с одной стороны, некоторая перегруппировка балтийских племен, передвижение в западном и северном направлениях, но вместе с тем и их консолидация. Именно с середины I тысячелетия археологами наблюдаются явные признаки начала формирования древнелитовской народности.

Культуру штрихованной керамики, в которой нащупываются корни будущей литовской народности, во второй половине I тысячелетия сменила культура курганов, в принадлежности которой литовским племенам никто не сомневается. Культура штрихованной керамики как таковая не исчезла, много характерных для нее черт прослеживается и дальше. На данном этапе развития общественных отношений в территориальной общине изменился только облик поселений, которые были перенесены с городищ в более удобные для хозяйства места. Правда, открытые поселения того времени восточной Литвы до сих пор очень мало исследовались (они, по-видимому, в основном разрушены), зато имеется богатый материал из погребальных памятников-курганов. В V—VIII вв. литовские племена начали продвигаться в западном направлении на территорию первоначального центра пражемайтов — района грунтовых могильников в низовьях рек Нярис и Дубиса. В это время культура грунтовых могильников постепенно распространилась между реками Швянтояи на востоке и Юра на западе. Восточная ее часть волилась в культуру восточнолитовских курганов (с трупосожжением), а в западном районе грунтовых могильников (с трупоположением) между реками Дубиса и Юра сформировался центр племенного объединения жемайтов. Слияние культуры восточнолитовских курганов с культурой грунтовых могильников центральной Литвы лучше всего отражает распространение обряда трупосожжения из восточной части Литвы в центральную (рис. 27), а также разные археологические предметы, общие для обеих культурных областей (литовские серпы, обушные узколезвийные топоры, некоторые типы фибул, шейные гривны и т. д.). Именно в это время началась консолидация балтийских племен, заложившая основу формирования литовской народности — процесс,

который ярче всего прослеживается на следующем хронологическом этапе. Особое значение для познания этого процесса имеют лингвистические данные.

Центральный балтийский ареал в языковом отношении долгое время был относительно монолитным. Дифференциация началась лишь с середины I тысячелетия н. э. Для решения некоторых вопросов литовского этногенеза важно определить характер отношений между балтийскими и другими соседними индоевропейскими и неиндоевропейскими языками. К числу последних относятся и финно-угорские языки. С финно-уграми балты имели контакты примерно с начала I тысячелетия до н. э. Собственно протолитовский язык долгое время прямых тесных контактов с финно-угорскими языками не имел, но следы финно-угорских языков в балтийских языках довольно значительны. Именно под влиянием финского субстрата речь северной части центрального ареала стала быстро развиваться и отдаляться от южной, которая сохранила более архаичный характер. Основными отличиями в области фонетики следует считать переход в северной части общебалтийских *š*, *ž* в *s*, *z*, сочетаний **si*, **zi* в *š*, *ž*, ассимиляцию мягких *k*, *g* и др., в области прозодии — аттракцию ударения с исходных слогов в начале слова, что способствовало редукции окончаний. Имели место также процессы упрощения грамматического строя. Следовательно, дифференциацию центрального ареала следует понимать как постепенное отдаление речи северной его части от более консервативной южной части, где по существу сохранилась прежняя центральнобалтийская языковая модель, давшая начало современному литовскому языку. Здесь его истоки.

Что касается антропологических типов в середине I тысячелетия н. э., то необходимо отметить, что на территории Литвы сохранились те же типы, что и во II—V вв. Однако изменились их ареалы. Доминирующий гиперморфный, долихокраанный широколицый тип начинает занимать восточную часть ареала узколирых гиперморфных долихокраанов, последние, в свою очередь, отселяются к морю грацильных узколирых, а мезоокраанный широколицый тип совершенно исчезает в явтягах. В ареале первого из указанных типов формируются литовцы (аукштайты), второго — жемайты и литовские земгалы, третьего — курши и некоторые прусские племена, и это не могло произойти без прилива широколицего долихокраанного компонента с востока или юго-востока от современной территории Литвы (рис. 23).

VI. Литовцы IX—XII вв. В письменных источниках IX—XII вв. балты уже выступают не под условным или собирательным названием «эсти» (последний раз его встречаем у Вульфстана), а под своими племенными названиями. Отрывочные сведения этого периода еще не дают полной картины расселения и взаимоотношений балтийских племен, но они не противоречат и более поздним сведениям XIII—XIV вв. На основании последних, а также археологических и лингвистических данных можно составить представление об этносоциальных процессах конца I—начала II тысячелетия.

Основной структурной формой балтийских этносов в это время становятся большие племена — племенные объединения на базе ассимиляции одних племен другими, более сильными. Литовцы — наиболее сильная балтийская племенная структура, занимающая сравнительно большую территорию и своею многочисленностью далеко превосходящая любой другой балтийский этнос. Следует обратить внимание на два факта: наряду с литовскими землями, известными под разными названиями, существовала земля, называвшаяся именно только Литвой (она и стала ядром образовавшегося Литовского государства). Жемайты назывались литовцами еще до объединения литовских земель. Последний факт надо связывать с тем, что теперешний жемайтский диалект — это исторический продукт, сложившийся при взаимодействии нелитовского языка (главным образом куршского) на восточнолитовский.

Сложные этносоциальные процессы IX—XII вв. ярко отражаются в археологических памятниках того времени. В этот период отмечены две основные формы погребальных памятников Литвы: в восточных ее районах и дальше господствуют литовские курганы с трупосожжением (западная

их граница — река Швянтойи и среднее течение Нямунаса). На остальной территории — грунтовые могильники, оставленные теми же ранее уже упоминавшимися балтийскими племенами. Изменились только их ареалы (рис. 28). Итак, у литовского взморья в северо-западной его части проживали южные курши, занимавшие уже меньшую, чем раньше, территорию. Низовье р. Нямунас заселено скалами. Территория между Юрой и Дубисой выделяется очень яркой культурой, причисляемой жемайтам. В северной части Литвы грунтовые могильники оставлены южными земгалами, восточными соседями которых были селоны и близкие им латгалы. На юге и юго-западе Литвы (Занеманье) проживали в то время ятвяжские племена. Но особенно нас интересует область грунтовых могильников центральной Литвы, расположенная между реками Швянтойи и Дубисой в бассейне р. Невежис, о которой также раньше шла речь. Важно отметить, что именно эта культурная область оказалась самой первой, попавшей под сильное влияние носителей восточнолитовских курганов. Об этом очень ярко говорят не только распространение обряда трупосожжения из восточной части Литвы в центральные районы, но и некоторое сходство элементов материальной культуры. Это позволяет сделать вывод, что крупный племенной союз литовцев образовался при включении и ассимиляции балтийских племен, заселивших центральную Литву. В дальнейшем восточная и центральная Литва становится ядром будущей литовской народности, процесс формирования которой проходил именно в данный период. Кроме того, прослеживается распространение обряда трупосожжения, а также нивелирование некоторых явлений материальной культуры; очень заметен процесс литуанизации не только населения центральной Литвы, но и других соседних балтийских племен, что и показано на карте (рис. 28). При таком увеличении литовского этноса первобытнообщинная структура не могла его полностью обеспечить. Требовалась более крепкая и единая организация. Это и вело к образованию самой древней литовской государственности, а также формированию народности (первого ее этапа); окончательное завершение этих социально-этнических процессов наступило на последующем этапе.

Именно в это время появляется наименование Литва (1009 г., Кведлинбургские анналы). С 1040 г. в русских письменных источниках она упоминается все чаще и чаще.

Этноним *Lietuvá* (от др.-рус. Литъва) восходит к гидрониму, который К. Кузавинис идентифицирует с названием речки *Lietáuka* — правый приток р. Нярис (Вилья), что является славянизированной формой от *Lietava*, существовавшей как вариант *Lietuva*. Этот гидроним содержит корень *lie* — «лить» (тот же, что и литов. *lie-ti* «лить», латыш. *liēt* «лить») и суффикс *-tuv-* / *-tav-*. Впоследствии название речки (*Lietuva*, *Lietava*) стало употребляться для обозначения края, расположенного в нижнем течении р. Нярис и среднем течении Нямунаса, где и было ядро Литовского государства.

Антропологические данные этого периода очень скудны, так как в Литве в то время преобладал обряд трупосожжения. Краниологический материал фактически имеется лишь из Жемайтии и северной части Литвы, где проживали южные земгалы. Именно на этом материале и делается вывод, что в это время происходило расширение ареала широколицых долихокранов в северо-западном направлении, литуанизация генофонда части северных жемайтов и южных земгалов (рис. 23), исчезновение грацильных, узколицых долихокранов, которые, по всей вероятности, слились с массивными узколицыми, т. е. с основными формами жемайтов.

VII. Литовцы в XIII—XIV вв. Государство — социально-политический организм — характерно для классового общества. Так как Литва с древних времен была аграрной страной, бурное развитие производительных сил на предыдущем этапе неизбежно вело к формированию феодальных отношений. Признаки феодальной дифференциации заметны уже в IX—X вв., но особенно явственны в XI—XII вв., что и привело к созданию государства. Но кроме внутренних факторов, очень важны и внешние, главным образом наличие

соседних славянских уже сформировавшихся государств. Социально-экономическая структура стимулировала и этнокультурную общность. Именно в это время окончательно сформировалась раннефеодальная литовская народность. Индивидуальная особенность образования раннефеодальной народности заключается в том, что она возникла на этнически однородной базе — литовском племенном конгломерате. Это, естественно, способствовало более быстрому и всестороннему ходу процесса, но для исследователей проследить его чрезвычайно трудно: этносоциальная категория и племена, и народности в письменных источниках фигурирует под одним и тем же термином «литовцы». Поэтому, учитывая существование государства как решающего фактора процесса образования литовской народности, следует обратить внимание и на такие моменты, как измельчение старых литовских земель в XIV в., упоминаемых в письменных источниках XIII в. Это говорит о новой территориальной структуре, предопределяемой уже административной деятельностью раннефеодального государства, что и отражает уход со сцены старой земельно-племенной организации.

Об окончательном формировании литовской народности свидетельствуют письменные источники и дополняют их археологические материалы, в частности погребальные памятники. С XIV в. господствуют исключительно грунтовые могильники с труположением, что связано с введением христианства в Литве, хотя в погребальных обрядах остается много древних традиций вплоть до XVII в., в первую очередь обычай класть в могилу погребальный инвентарь. В этот период он становится более-менее одинаковым во всех регионах Литвы, что говорит о происходящей консолидации, отражающей процесс окончательного формирования литовской народности.

Следует учесть, что литовская народность окончательно сформировалась и существовала как региональная, т. е. сложная этносоциальная общность. Она состояла из двух ареальных народностей — аукштайтов (восточных литовцев) и жемайтов. Другие группы балтийских племен были некомпактными и малочисленными, поэтому их следует рассматривать только как ассимилированный приток, не предопределивший общей структуры литовской народности. Но он имел некоторое влияние на формирование диалектов в литовском языке. Тут слово принадлежит лингвистам.

До появления исторических сведений территория распространения литовского языка не была стабильной. Большую роль сыграло создание Литовского государства. Родственные балтийские племена, вошедшие в его состав, стали постепенно переходить на литовский язык. Консолидация языка осуществлялась в довольно больших масштабах. Ее следы сохранились в топонимике. Волны инновации проникали с северной части центрального балтийского ареала, что способствовало возникновению определенных отличий в пограничных диалектах. Для становления жемайтского диалекта решающее значение имел куршский субстрат. В то время с юга на литовский язык оказывали влияние сохранившие архаический строй языка западные балты (прусы, ятвяги), что способствовало сохранению чрезвычайно древнего строя юго-западных литовских диалектов.

По данным топонимики, курши в древности проживали почти на всей территории современного жемайтского диалекта, причем в восточной части рано стали смешиваться с литовцами. Граница с куршами не была четкой и постепенно перемещалась в западном направлении. Инфильтрация литовцев увеличилась в связи с ожесточенными войнами с немецким Орденом, в результате чего большая часть куршского населения была истреблена или бежала в глубь Литвы. Куршский язык окончательно исчез к XVI в.

Граница с земгалами в древности проходила где-то близ течения р. Муша. Но и она не была четкой. Южные земгалы еще в далекой древности стали смешиваться с литовцами. Этот процесс ускорило включение их в состав Литовского государства. К концу XV в. южные земгалы полностью перешли на литовский язык.

Граница с селонами проходила приблизительно по линии Пасвалис—Свядасай—Таурагнай—Салакас. Южные окраины селонов рано вошли в состав Литвы и, по-видимому, еще в XIV в. перешли на литовский язык.

С латгалами литовцы соприкасались в древности где-то к северу от Даугавы, поскольку топонимы литовского происхождения распространены почти по всей южной Латгалии, причем их удельный вес постепенно уменьшается по мере продвижения к северу.

Юго-западными соседями литовцев были пруссы. Установление границы с ними представляет собой трудную задачу, так как смежные области Скаловия и Надрувия имеют явно переходный характер. Благодаря тесным связям с литовцами их язык с течением времени все больше становился похожим на литовский. Ожесточенные войны с немецкими рыцарями опустошили край. Остатки местного населения, слившиеся с инфильтрантами из Литвы, дали начало очень архаическому литовскому диалекту, который впоследствии стал основой современного литовского литературного языка.

На юго-востоке литовцы соприкасались с ятвягами. Граница с течением времени менялась. Топонимы ятвяжского происхождения встречаются на юге от линии Каунас—Жежмаряй—Вевис—Шальчининкай. В северных землях ятвягов, рано вошедших в состав Литвы, еще до начала войн с немцами говорили на литовском языке. Территория остальных ятвягов в результате войн стала малообитаемой. После присоединения ее в XV в. к Литве возникли многочисленные литовскоязычные острова далеко на юге, вплоть до р. Буг. Здесь везде литовское влияние приблизительно с 1520 г. стало уменьшаться, а литовский язык постепенно исчез, оставив заметные следы в местных польских и белорусских говорах.

Об антропологическом типе литовцев можно говорить, лишь опираясь на более поздние данные XIV—XVII вв., когда в Литве уже господствовал обряд труположения и поэтому имеется огромный краниологический материал. Установлено, что в этот период происходит антропологическая консолидация, однако еще прослеживаются региональные различия по направлению с северо-запада на юго-восток. Отмечается брахикранизация мозговой коробки и грацилизация лица как результат эпохальной изменчивости, а также уменьшение длины тела, что связано с социально-экономическими условиями феодального села (рис. 37).

Asmenvardžių rodyklė

- Abenas (Aben) K. 163, 1171
 Aberg N. 120; 170
 Adalbertas-Vaitiekus 6
 Adomas Brėmenietis (Adam von Bremen) 172
 Adomonienė O. 37
 Agejeva R. 23, 36, 48, 78
 Akimova M. 123
 Albrechtas 217
 Aleksandras IV (popiežius) 218
 Aleksejeva T. 39, 77, 120, 123
 Aleksejevas V. 39, 77, 199, 202
 Alfredas Didysis 172
 Algirdas 8, 210, 221, 225
 Alseikaitė-Gimbutienė M. žr. Gimbutienė M.
 Ambrasas V. 171
 Ancytis (Ancitis) K. 22, 35
 Antonevičius (Antoniewicz) J. 37, 93, 99, 121, 170
 Aristė (Ariste) P. 79
 Artamonovas M. 122
 Artemenka I. 61, 75, 76
 Asmus G. 77, 81
 Atgazis M. 121, 169, 202
 Avižonis K. 8, 16, 28, 32
- Bačka 103
 Balodis F. 36
 Baltramiejus Anglas 126
 Baronas J. 28
 Basanavičius J. 14, 17, 21, 28, 32—34, 238
 La Baume W. 36, 99, 121, 168
 Bauža žr. Bogušas K.
 Becenbergeris (Bezzenberger) A. 19, 24, 25, 36, 121, 122, 133, 134, 221—223, 227
 Bednarczuk L. 120, 171
 Belskis J. 10
 Berezanskaja S. 76
- Bieniak J. 200, 201
 Biržiška V. 236
 Bylenšteinas (Bielenstein) A. 22, 168
 Bliujus A. 122, 171
 Blume E. 120
 Boduenas de Kurtenė (Baudouin de Courtenay) J. 19
 Bogoliubova N. 20, 33
 Bogušas K. 13, 18
 Bohusz J. 32
 Bopas (Bopp) F. 18, 33
 Bosch-Gimpera P. 75
 Braueris (Brauer) B. 49, 78
 Braidakas (Braidaks) A. 22, 35, 50, 79, 171
 Bretkūnas J. 223
 Briukneris (Brückner) A. 7, 8, 16, 32
 Briusovas A. 75
 Bromlėjus J. 167, 235
 Brugmanas (Brugmann) K. 19
 Buchvaldekas (Buchwaldek) M. 42, 76, 77
 Bujakas (Bujak) F. 17, 33
 Bukantas D. 28
 Bunakas V. 77
 Butrimas J. 7, 8, 80, 81
 Būga K. 3, 14—17, 21—23, 25, 26, 33, 35, 48, 50, 51, 78, 98, 131, 134, 146, 152, 158, 161, 168, 199, 200, 238, 239
- Cezaris 8
 Chaburgajevs L. 170
 Chakulinas L. 171
 Childe V. G. 75
 Chochol J. 77
 Choika V. 113

Carniauskis M. 79
 Ceboksarovas N. 30, 31, 39, 77, 236, 239
 Cesnys G. 2, 38, 39, 81, 98, 122, 123, 171, 201, 202, 236
 Dambė (Dambe) V. 22
 Danilaitė E. žr. Grigalavičienė E.
 Daugudis V. 169
 Daujotas 204
 Daukantas S. 13, 238
 Dausprungas 204
 Debecas G. 39, 77
 Denisova R. 31, 39, 69, 70, 77, 97, 98, 100, 123, 164, 166, 171, 199, 202, 239
 Devotas (Devoto) Dž. 17
 Dlugošas (Długosz) J. 6—11, 16, 32, 181
 Donelaitis K. 221
 Doričius A. 19
 Dovydaitis J. 236
 Dowgird T. 121
 Dudrevičius (Dudrewicz) L. 96, 100
 Duksa Z. 201, 235, 236
 Duridanovas I. 21, 34, 75
 Ehrlich B. 80
 Einhardas 172
 Eirepė (Åyräpää) A. 76
 Ekholm G. 76
 Endzelynas (Endzelins) J. 21, 22, 34, 50, 78, 169
 Engelis (Engel) K. 36, 80, 99, 121, 133, 168
 Engovatovas N. 120, 167
 Fasmeris (Vasmer) M. 15, 23, 35, 77, 240
 Foigtas (Voigt) J. 103
 Fortunatovas F. 19
 Fosas M. 80
 Frenkelis (Fraenkel) E. 181
 Frydrichas (Friedrich) 9, 10
 Froelich G. 169
 Gaerte W. 36, 120, 170
 Galas Anonimas 172
 Gamkrelidzė T. 75, 239
 Ganss J. 169
 Gardawski A. 80
 Garmus A. 238
 Gaučas P. 186
 Gediminas 8, 9, 179, 211, 218
 Geitleris L. 19
 Gerulis J., Gerullis G. 133, 217, 222, 223, 236
 Gimbutas M. žr. Gimbutienė M.
 Gimbutienė M. 26, 36, 47, 75, 76, 88, 99, 168
 Girininkas A. 37, 79—81
 Glinskiai 229
 Glob P. V. 76
 Goštautai 229
 Gotjė J. 113
 Gotjo (Gauthiot) R. 19
 Grauduoonis (Graudonis) J. 92, 93, 99
 Grevingkas (Grewingk) K. 24, 36
 Grigalavičienė E. 38, 80, 93, 99, 122, 168
 Grimmas (Grimm) J. 18, 33
 Grunau S. 10
 Gudavičius E. 2, 167, 200, 201
 Gudelis V. 38
 Gurevič F. 38, 100, 139, 169, 170, 202
 Gurina N. 80, 81
 Gvagninis (Gwagnini) A. 10, 32
 Hachmann R. 120, 167
 Hakulinenas L. 161, 162
 Halicka I. 230
 Harderis Chr. 18
 Hartknochas K. 18
 Häusler A. 76
 Heberer G. 77
 Henneberg M. 81
 Henrikas Latvī 17, 172, 200
 Hensel W. 121
 Hermanarikas 11, 125, 126, 172
 Hermanas Vartbergė (Herman von Wartberge) 179, 207, 219
 Herodotas (Herodotos) 96, 126
 Hionekė (Hoeneke) B. 208
 Hofmanas (Hoffmann) J. 39, 168
 Horn W. 169
 Ibrahimas ibn Jakubas 172
 Indreko R. 79
 Inocentas IV 13
 Ipatijus 174, 225
 Ivanovas V. 75, 239
 Iziaslavas 147
 Jablonskis J. 121, 169
 Jadvyga 7, 8
 Jakimovas V. 29, 30, 38
 Jakubaitis T. 20, 33
 Jakubovskis J. 7, 8, 16, 32
 Jankauskas R. 39, 236
 Jankuhn H. 120
 Jaskanis J. 121, 170
 Jazdźewski K. 121
 Jegoreičenka A. 100
 Jogaila 7, 8, 225
 Jonynas I. 7, 8, 16, 32, 33, 169
 Jonynas L. 201

Jordanas (Jordanis, Jordanes) 10, 11, 114, 124—126, 243
 Jurginis J. 2, 32
 Jurgutis A. 236
 Jurijus Dolgorukis 147

Kabelka J. 171
 Kaczyński M. 121, 170
 Kaczmarek M. 81
 Kalima J. L. 161
 Kalvaitis V. 222, 236
 Kameneckis (Kamieniecki) V. 7, 32
 Kamiński A. 37
 Karaliūnas S. 20, 33—35, 75, 171
 Karge P. 169
 Kasiodoras (Cassiodorus) F. 124—126, 243
 Kazakevičius V. 81, 167, 168
 Kazimieras žr. Kazimieras Jogailaitis
 Kazimieras Jogailaitis 7, 10
 Kęstutis 210, 211, 220, 221, 225
 Kilianas (Kilian) L. 44, 63, 77, 78, 99, 169
 Kirkoras A. 23, 35, 77, 240
 Kleinas D. 18
 Klimas P. 24, 36
 Klimavičius J. 171
 Knabė G. 120
 Kocėbiu 103
 Kočiubinskis A. 23, 24, 35, 77, 240
 Kojelavičius-Vijūkas A. 11—13, 32
 Kolumnai 7
 Kondratiukas M. 230
 Konduktorova T. 77
 Kosman M. 120
 Kossina G. 75
 Krainovas D. 37, 61, 80, 81
 Krajė (Krahe) H. 48, 75, 78
 Kromeris M. 10
 Krszak Z. 77
 Kruzė (Kruse) F. 24, 36
 Krüger B. 200
 Kucharenka J. 122
 Kučinskis A. 230
 Kudzinovskis Č. 230
 Kulikauskas P. 37, 99, 100, 121, 167, 169, 202, 236
 Kulikauskienė R. žr. Volkaitė-Kulikauskienė R.
 Kuškis J. 22, 35
 Kuzavinis K. 182, 201, 247
 Labuda G. 37, 99
 Laučiūtė J. 149, 170
 Lazijus V. 11
 Lebedkinas M. 229
 Lechas 12
 Lekomceva M. 22, 34
 Lelevelis (Leleweł) J. 13, 32, 168

Leskynas (Leskien) A. 19
 Levenokas V. 100
 Liaudanskis A. 36
 Licius J. 123, 164, 171
 Ligis Ch. 235
 Lyllentalis (Lillenthal) M. 103
 Lisaueris (Lissauer) 164, 171
 Liudvikas Bavaras 179
 Lomonosovas M. 18
 Lorencas (Lorentz) F. 48, 78
 Lovmianskis (Lowmiański) H. 17, 33, 100, 120, 168, 185, 196, 200, 202, 204, 235
 Luchtanas A. 99
 Lūkas D. 10
 Machnik J. 76
 Mačinskis D. 100
 Malabatas 11
 Malmer M. P. 76
 Malte-Bruno K. 18
 Mark K. 29—31, 38, 39, 70, 77, 81, 123, 236, 239
 Masalskis R. 38, 164
 Maškinas N. 120
 Matulevičius A. 227
 Matuzova V. 167
 Mažiulis V. 2, 19, 22, 26, 33—35, 98—100, 157, 170, 201, 224
 Mechovita M. 10
 Meinander K. 76
 Mejė (Meillet) A. 19
 Melnikova J. 100, 200
 Menghin O. 76
 Menk R. A. 77
 Merkys V. 33
 Merpertas N. 75
 Michelbertas M. 120, 121, 167, 169
 Mykolas Lietuvis (Michalo Lituanus) 18
 Mildenberger G. 76
 Miliukovas P. 24
 Mindaugas 9, 13, 176, 177, 181, 182, 203—205, 208, 209, 218—220
 Miškevičius (Miskiewicz) B. 96, 100, 164, 171
 Mitrofanovas A. 90, 93, 99, 111, 122, 170
 Montelius O. 36
 Mora (Moor) H. 26, 36, 37, 133, 152, 168, 171, 235
 Mortensen G. 16, 133, 134, 168
 Nagevičius V. 202
 Nainys J. 233
 Nakaitė L. žr. Vaitkunskienė L.
 Nalepa J. 170
 Navickaitė O. 122
 Necrasov O. 81

Nepokupnas A. 23, 35, 236
 Neronas (Nero) 6
 Neusychinas A. 120
 Neustupný J. 76
 Nieminenas (Niemenen) E. V. 161
 Nikolskaja T. 170
 Nyderlė (Niederle) L. 113, 170

Ochmanskis (Ochmański) J. 8, 17,
 32, 33, 169, 181, 201, 225
 Odoakras (Odoacer) 12—14
 Okulicz J. 37, 99, 121, 170
 Olesnickis Z. 8
 Omajadai 172
 Orozijas P. 172
 Otinas 12
 Otremskis (Otrębski) J. 148

Pakarklis P. 207
 Palemonas 3, 6, 10, 12, 13
 Pape W. 77
 Papreckienė I. 39, 123, 171, 202,
 236
 Pašuta V. 170, 200, 203, 235
 Patkauskas S. 121
 Pavilonis S. 38, 122
 Perret G. 81, 100, 123
 Petras Dusburietis 7, 103, 142, 172,
 173, 178, 179, 183, 229
 Piaseckis E. 44, 77
 Pijus II 10
 Pikolominis (Enea Sylvio Piccolo-
 mini) E. S. 10
 Pobolis L. 100, 122, 170
 Podwińska Z. 201
 Pogodinas A. 23, 24, 35, 77, 240
 Poška D. 13, 32
 Povilas Diakonas 103
 Požezinskis V. 19
 Prudencijus Galindas (Prudentius
 Galindo) 126
 Ptolemėjas (Ptolemaios) K. 17, 102—
 104, 106, 145, 173, 242
 Puzinas J. 16, 33, 169

Radvanas J. 182
 Radvilos 229
 Ragė S. 171
 Raskas R. K. 18
 Rimantienė R. 2, 37, 53, 57, 61, 79,
 80
 Rimbertas 172
 Ringaudas 12, 182, 204
 Riozingas (Rösing) F. 119, 123
 Rozenberg G. 75
 Rozenfeldas I. 122
 Rozvadovskis J. 19
 Rudzieris (Ruggieri) J. 18

Rudzytė (Rudzite) M. 35, 50, 79,
 196, 202
 Ruigys P. 18
 Rulif J. 76

Sabaliauskas A. 33, 79, 98, 170
 Salys A. 16, 33, 100, 131, 168, 201,
 236
 Sapiegos 229
 Schmid W. P. 33, 75, 79
 Schmidt L. 120, 167
 Schmiedechelm M. 120, 121
 Sedovas V. 23, 27, 35, 37, 48, 50,
 51, 75, 78, 79, 93, 94, 99, 112,
 114, 119, 122, 123, 139, 140, 146,
 167, 169, 170, 185, 196, 201, 202
 Semerenis (Szemerényi) O. 20, 34
 Senas (Senn) A. 120, 157
 Sennas A. žr. Senas A.
 Setialia E. N. 161
 Silvijus E. žr. Pijus II
 Simonovič E. 122, 167
 Sizovas V. 112
 Skrodenis S. 171
 Skurdas 229
 Smirnovas K. 122
 Smotrickis M. 182
 Smulkova E. 231
 Sobolevskis A. 23, 24, 240
 De Sosiūras (de Saussure) F. 19
 Spicynas A. 25, 36, 113
 Stangas Chr. 217, 223
 Steinitz W. 171
 Stela (Johann Stüler) E. 9—11
 Stenderis (Stender) G. F. 18
 Strahm Ch. 76
 Strijkovskis (Strykowski) M. 10, 32,
 181
 Struve K. 76
 Suchocki J. 120
 Sulimirski T. 75
 Sviatoslavas Olegovičius 147
 Szymandera W. 81
 Szukiewicz W. 100

Sachmatovas A. 23, 181, 240
 Šalis (Schall) H. 48, 49, 78
 Sleicheris A. 19
 Šlėceris (Schlőzer) A. 12, 13, 18, 32
 Šliavas J. 22, 35, 171
 Šliūpas R. 28
 Šnuorė (Snore) E. 111, 121, 122
 Šturmas (Sturms) E. 25, 36, 62, 80,
 142, 170
 Svidecka (Schwidetzky) I. 77, 98,
 100, 119, 123

Tacitas (Publius Cornelius Tacitus)
 P. K. 16, 17, 102, 103, 125, 126,
 242
 Tarasenska P. 25, 36
 Tautavičius A. 2, 37, 38, 99, 105,
 122, 130, 133, 167—169, 196, 201,
 202, 244
 Teleginas D. 80
 Teodorikas (Theodoricus) 12, 124—
 126, 243
 Teodorikas Didysis žr. Teodorikas
 Tetzlaff W. 80
 Timofejevas V. 80
 Tyszkiewicz J. 38, 121
 Tomsenas V. 22, 161, 163
 Toporovas V. 18, 20—23, 33—36,
 48—52, 77—79, 98, 99, 102, 120,
 146, 148, 167, 170, 240
 Torgersen J. 77
 Traidenis 225
 Trautmanas (Trautmann) R. 36, 100,
 222, 236
 Treťjakovas P. 27, 37, 93, 100, 113,
 122, 146, 170
 Trofimova T. 77
 Trubačiovas O. 23, 33, 35, 48, 49,
 52, 77, 78, 93, 146, 170, 240
 Tunmanas (Thunmann) J. 18

Udolph J. 33
 Urbanavičius V. 123
 Urbutis V. 22, 35, 171
 Ursinai 7
 Urtans V. 169

Vaidevutis 10, 12, 14
 Vaišelga, Vaišvilkas 9
 Vaitkunskienė L. 168, 169, 202
 Valdė A. 181
 Valerijonas 11
 Vanagas A. 2, 35, 50, 58, 78, 79,
 121, 196, 202, 236
 Vankina L. 79
 Varonas 126

Vatsonas K. 18
 Vileišis V. 227
 Vilikaila 204
 Vilinbachovas V. 120, 167
 Vilius 6
 Višinskis P. 28
 Vitkovskis (Witkowski) T. 49, 78
 Vitovas M. 30, 31, 39, 77, 236, 239
 Vygandas Marburgietis 225
 Vytautas 7, 8, 16, 179, 180, 207,
 211, 220
 Vytenis 9, 218
 Volkaitė-Kulikauskienė R. 2, 26, 37,
 38, 93, 99, 100, 108, 122, 139,
 167—170, 186, 200—202, 235, 238
 Volteris E. 36, 120
 Voluzianas 102, 103
 Vračiu (Vraciu) A. 20, 34
 Vulfstanas (Wulfstan) 172, 184, 246
 Waetzold D. 120, 168
 Wahle E. 75
 Walter A. 77
 Werner J. 170
 Witk Kojalowicz žr. Kojalavičius Vi-
 jūkas A.

Zachara-Vavžinčik (Zachara-Waw-
 rzyńczyk) M. 8, 32
 Zagorska I. 79
 Zajązkowski S. 168, 170, 200
 Zdancevičius T. 230
 Zigmantas žr. Zigmantas Liuksem-
 burgas
 Zigmantas Liuksemburgas 179, 207
 Zimina M. 75
 Zinkevičius Z. 2, 24, 36, 123, 201, 236

Zilinskas J. 28, 29, 38, 77, 236, 239
 Živinbudas žr. Ringaudas
 Zurek J. 80

Sudarė D. Leščinskienė

Turinys

Pratarmė	3
I. Lietuvių kilmės aiškinimų ir tyrimų apžvalga	6
1. Istorikai apie lietuvių kilmę	6
2. Kalbininkų darbai	17
3. Archeologų tyrimai	24
4. Antropologų darbai	28
Literatūra	32
II. Baltų susidarymas	40
A. Indoeuropiečių problema	40
1. Indoeuropiečių protėvynės klausimas	40
2. Archeologijos duomenys	41
3. Indoeuropiečiai antropologijos požiūriu	44
B. Prabaltai ir baltai	47
1. Baltų arealas toponimijos duomenimis	47
2. Archeologinės kultūros	52
3. Baltų susidarymas antropologijos požiūriu	69
Literatūra	75
III. Vakarų, rytų ir Dnepro baltai	82
1. Baltų prokalbės irimas	82
2. Archeologinės kultūros	86
a. Vakarų baltų pilkapių kultūra	86
b. Brūkšniuotosios keramikos kultūra	88
c. Dnepro baltų kultūros	93
3. II—I tūkstantmečio pr. m. e. baltai antropologijos duomenimis	96
Literatūra	98
IV. Baltų gentys I—IV amžiuje	101
1. Rašytiniai šaltiniai	102
2. Archeologijos duomenys	104
a. Kultūrinės sritys pagal laidojimo paminklus	104
b. Vėlyvoji brūkšniuotosios keramikos kultūra	110
c. Djakovo kultūra	112
d. Zarubincų kultūra	113
3. Antropologinės II—V a. baltų ypatybės	114
Literatūra	120
V. Baltų gentys V—VIII amžiuje	124
A. Baltų gentys ir jų arealai	124
1. Rašytiniai šaltiniai apie to meto baltus	124
2. Visuomeniniai santykiai	127

3. Archeologinės kultūrinės sritys	129
B. Dnepro baltų genčių likimas	143
1. Archeologijos duomenys	143
2. Kalbos duomenys	146
C. Lietuvių tautybės ištakos	150
1. Archeologijos duomenys	150
2. Centrinio baltų arealo skilimas ir lietuvių kalbos ištakos	156
3. Lietuvių ir finougrų ryšiai	160
4. V—VIII a. Lietuvos gyventojai antropologijos duomenimis	163
Literatūra	167
VI. Lietuviai IX—XII amžiuje	172
1. Rašytiniai šaltiniai	172
2. Lietuvos vardo kilmė	180
3. Lietuvių tautybės susidarymas	183
4. Antropologijos duomenys	199
Literatūra	200
VII. Lietuviai XIII—XIV amžiuje	203
1. Lietuvos valstybės susidarymas	203
2. Feodalinės lietuvių tautybės susidarymo pabaiga	206
a. Rašytiniai šaltiniai	206
b. Archeologijos duomenys	209
3. Kitų baltų genčių įsiliejimas į lietuvių tautybę. Substrato reikšmė lietuvių tarmių formavimuisi	212
4. Lietuvių antropologiniai ypatumai	232
Literatūra	235
Резюме	237
Asmenvardžių rodyklė	249

Li-192 **Lietuvių etnogenezė / R. Volkaitė-Kulikauskienė, J. Jurginis, A. Vanagas ir kt.; Redkol.: R. Volkaitė-Kulikauskienė (ats. red.) ir kt. LTSR MA Istorijos inst.— V.: Mokslas, 1987.— 254, [1] p.: iliustr.**

Aut. nurodyti antr. lapo kt. pusėje.— Santr. rus.— Bibliogr. skyrių gale.— Asmenvardžių r-klė: p. 249—253.

Knygoje, remiantis naujausiais duomenimis, nušviečiami mažiausiai tirti įvairūs lietuvių etnogenės aspektai, lietuvių etninės istorijos klausimai. Aptariamos etnogenės chronologijos problemos, nurodomi svarbiausi etnogenės etapai. Skiriama archeologams, etnografams, istorikams, antropologams, kabininkams bei humanitarinio profilio studentams.

L 050500000—074
M 854(08)—87 31—87

BBK 63.5(2L)
902.7

Институт истории АН Литовской ССР
Коллектив авторов
ЭТНОГЕНЕЗ ЛИТОВЦЕВ
Монография
Редакол.: Р. Волкайте-Куликаускаене (отв. редактор) и др.
На литовском языке
Вильнюс, «Мокслас», 1987

LIETUVIŲ ETNOGENEZE
Monografija

Redaktorės: D. Leščinskienė ir J. Lychvar
Viršelio dailininkas E. Karpavičius
Meninė redaktorė V. Kuraitė
Techninės redaktorės: I. Savickienė ir I. Anaitienė. Korektorė O. Dimienė

ИБ № 2669

Duota rinkti 1986.11.18. Pasirašyta spausdinti 1987.04.24. LV 12061. Formatas 60×90^{1/16}. Popierius — spaudos Nr. 1. Garnitūra — literatūrinė, 10 punktu. Iškilioji spauda. 16 spal. sp. 1. 16,5 spal. atsp. 19,06 apsk. leid. 1. Tiražas 10 000 egz. Užsakymas 7669. Kaina 3,30 rb. Leidykla „Mokslas“, 232050 Vilnius, Zvaigždžių 23. Spaudė Motiejaus Sumausko spaustuvė, 232600 Vilnius, A. Strazdelio 1.